IVO PERIĆ

STANJE I RAZVOJ SREDNJOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA U DALMACIJI KRAJEM XIX. I POČETKOM XX. ST.

Iako je razvoj školstva u Dalmaciji pod austrijskom vlašću bio sputavan, školstvo se ipak razvijalo i u tim uvjetima, te svojim razvojnim stanjem i ulogom predstavlja zanimljivu temu historiografskog istraživanja. U ovom radu govorit ćemo o stanju i razvoju srednjoškolskog obrazovanja u Dalmaciji krajem 19. i početkom 20. stoljeća (do sloma Habzburške Monarhije). Vodeći računa o raspoloživom prostoru, prikazat ćemo zasad samo klasične gimnazije, realne gimnazije, realke, učiteljske i pomorske škole. Jednom drugom prilikom, u nastavku ovog rada, prikazat ćemo i ostale srednje škole i vidove srednjoškolskog obrazovanja u Dalmaciji u istom vremenu.

Klasične gimnazije

U šk. 1874/75. god. bilo je u Dalmaciji 5 klasičnih gimnazija i to 3 potpune, osmorazredne (u Dubrovniku, Splitu i Zadru) i 2 nepotpune, četverorazredne (u Sinju i Kotoru). Dok je gimnazija u Sinju imala samo niže razrede (I—IV), u Kotoru je od šk. 1872/73. god. tamošnja niža realna gimnazija počela prerastati u potpunu, osmorazrednu gimnaziju, s tim što su njezini niži razredi (I—IV) i nadalje radili po programu realne, a viši razredi (V—VIII) po programu klasične gimnazije. Broj đaka u višim (klasičnim) razredima Kotorske gimnazije bio je ispočetka veoma malen. U školskoj 1876-77. godini bilo ih je npr. samo 28 i to 11 u V, 10 u 2 u VII. i 5 u VIII. razredu.[1]

[1] Četvrti godišnji program c. k. realnog i velikog gimnazija i združene nautike u Kotoru za šk. g. 1876/77., Dubrovnik 1877., 63.

Broj đaka u dalmatinskim klasičnim gimnazijama krajem školske 1877/78. godine izgledao je ovako: u Kotoru 118,[2] u Dubrovniku 121, u Splitu 167, u Sinju 64 i u Zadru 153.[3] Sinjska i Kotorska gimnazija radile su na hrvatskom jeziku. U Dubrovačkoj gimnaziji u kojoj je proces ponarođivanja započeo u škol. 1869/70. godini, nastava na hrvatskom jeziku održavala se u svim rezredima tek od škol. 1875/76. godine.[4] U gimnazijama u Splitu i u Zadru nastavni jezik bio je talijanski.

Dalmatinski narodnjaci nastojali su da se ponarode i sve srednje škole.[5] Na sjednici Dalmatinskog sabora u Zadru, 19. prosinca 1873, istaknuti narodnjak i zastupnik u tom Saboru Lovro Monti — u ime svoje i u ime još nekih narodnjačkih zastupnika — predao je upit vladinu povjereniku, u kojem je tražio odgovor na to: kad će se uvesti hrvatski jezik u gimnazije (i realke) u Splitu i u Zadru. U obrazloženju tog upita kaže se: »Budućnost svakog naroda oslanja se na mlađem naraštaju. Kod svakog naroda kom je stalo do svoje budućnosti, mlađi naraštaj je uzgojen u narodnom duhu, narodnim jezikom. Najnesretniji je onaj narod kod koga djeca i mladići jesu podvrženi uzgoju u jeziku tuđem«. Zatim se dalje navodi da srednje škole u Splitu i u Zadru pohađaju đaci »iz svih krajeva Dalmacije«, i da su ti đaci prethodno svršili osnovne škole, koje pretežno rade na hrvatskom jeziku. Nužno je stoga — isticano je u tom upitu — da se u buduće omogući svršenim osnovnoškolcima da i u zadarskim i u splitskim srednjim školama mogu nastaviti školovanje »u svom materinskom jeziku«.[6]

---

[2] U tom broju iskazani su i đaci nižih razreda, koji su radili po programu niže realne gimnazije.

[3] Naredbeni list za učione kraljevine Dalmacije, Zadar 1878., sv. XI.

[4] Ivo Perić, Dubrovačka gimnazija od ponarođenja do danas (1869 — 1969), Dubrovnik 1969, 40.

[5] Ta nastojanja i njihova dostignuća autor ovog rada obradio je u svojoj knjizi *Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860 — 1918.*, Zagreb 1974. Rezultate svojih istraživanja, saopćenih u toj knjizi, koristio je i u ovom svom radu, gdje ukratko govori o ponarođivanju srednjih škola. O borbi za ponarođivanje školstva u Dalmaciji isp. još naročito ove rasprave: Grga Novak, Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, god. VIII—IX, Dubrovnik 1962, 11—29; Vjekoslav Maštrović, Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 219-242; Vjekoslav Maštrović, Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji u preporodno vrijeme, Radovi IJA, sv. VIII, Zadar 1961, 45-63; Vjekoslav Maštrović, Uvođenje hrvatskog jezika u Dalmatinski sabor, Dalmacija 1870, Zadar 1972, 159-178; Eta Zelić-Bučan, Prilog povijesti borbe za hrvatski nastavni jezik u dalmatinskim školama za austrijske vladavine, Mogućnosti br. 7, Split 1955, 561-564.

[6] Izviešća XII zasjedanja zemaljskog sabora dalmatinskoga od dneva 6. prosinca do 20. prosinca 1873. u koji dan zasjedanje bi odgođeno (dalje: Izvj. DS), Zadar 1874.,80.

Narodnjačko glasilo »Narodni list« uputio je poziv i dalmatinskim narodnjačkim općinama da pošalju svoje predstavnike Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu u Beč i da u tim predstavkama traže da i u preostale srednje škole u Dalmaciji »bude uveden naš narodni jezik kao naukovni«. Budući da je u rukama narodnjaka do tada bilo 60 općina, njihov glas — isticano je u tom pozivu — bit će u pravom smislu »glas naroda«, koji treba da pokaže »svietu i vladi« da ovom pokrajinom »ne raspolaže šaka Puljiza[7] ili drugih dotepuha, nego sgoljni Hrvati i Srbi od Raba do Budve«.[8] Nakon tog poziva mnoge općine postale su svoje brzojave i dopise.

I na sjednici Carevinskog vijeća u Beču, 13. ožujka 1874. Lovro Monti, koji je bio zastupnik i u tom vijeću, podnio je interpelaciju kojom traži ponarođenje svih srednjih škola u Dalmaciji. On je u toj interpelaciji lijepo opisao dalmatinske prilike, iznijevši da u Dalmaciji žive Hrvati i Srbi, od kojih najmanje 350.000 ne znaju ni jedne riječi talijanski. Ima doduše, naglasio je Monti, oko 50.000 dalmatinskih Hrvata i Srba koji poznaju talijanski, a to je 1,9 cjelokupnog stanovništva u Dalmaciji. Od stranaca, kojih ima oko 15.000, jedva je 10.000 koji ne znaju hrvatski jezik. Prema svemu tome, očito je, upozoravao je Monti, da je zadržavanje talijanskog kao nastavnog jezika neopravdano i nepravedno. I zato je zahtjevao da se hrvatski jezik uvede u sve srednje škole u Dalmaciji kao nastavni jezik.[9]

Težnje narodnjačkih zastupnika da izbore ponarođenje srednjih škola u Zadru i Splitu, i podrška koju su im izjašnjavale narodnjačke općine, manifestirale su akciono jedinstvo svih narodnjaka. Inače, u Narodnoj stranici nije više bilo one nekadašnje jedinstvenosti; sve više su ispoljavani različitost stavova, pa i razmimoilaženje. Ali, što se tiče borbe za ponarođenje školstva, sve su frakcije Narodne stranke bile jedinstvene. Ovo je veoma bitan momenat, koji je ovdje potrebno istaknuti.

U Zadarskoj i Splitskoj gimnaziji bilo je pojedinih profesora koji su su uporno zalagali za postepeno ponarođenje tih gimnazija i na taj način potpomagali nastojanje narodnjačkih zastupnika. Iz izvještaja pokrajinskog školskog nadzornika za srednje škole Stjepana Carića, koji je 1874. izvještavao Pokrajinsko školsko vijeće o nastavnim prilikama u školama, povjerenim njegovu nadzoru, vidljivo je da je profesor Jakov Grupković u Zadarskoj gimnaziji s naročitom ljubavlju njegovao hrvatski jezik i da je u tom pravcu vršio stalan utjecaj na đake. Direktor Splitske gimnazije Antun

[7] Puljizi = čest naziv u Dalmaciji za Talijane uopće, a ne samo za one koji su došli iz talijanske pokrajine Puglie (Pulje).

[8] V. bilj. 6, isto, 81.

[9] Stenographische Protokolle über die Sitzungen Hauses der Abgeordneten des österreichschen Reichsrathes, VIII Session, I Band, Wien 1874, 1078—1080.

Bakotić obraćao je — kako veli Carić — najveću pažnju učenju hrvatskog jezika, budući želi i zalaže se da taj jezik postane nastavnim jezikom u toj gimnaziji, te je samoinicijativno odredio da se hrvatski jezik u I. i II. razredu uči uz isključivu upotrebu hrvatskog, a grčki jezik u III. razredu uz pomoć hrvatskog i talijanskog jezika.

Kao izraziti talijanaš, a time i neprijatelj hrvatskog jezika, Carić je predlagao da se profesora Grupkovića premjesti iz Zadra u Sinj, a direktora Bakotića da se ukori zbog djelomična uvođenja hrvatskog jezika. U tom istom izvještaju iz 1874. god. Carić se zalagao ne samo za to da se zadrži talijanski kao nastavni jezik u Splitu i u Zadru, nego je čak predlagao da se ukine dvojezično poučavanje u nižim realnim gimnazijama u Šibeniku i u Korčuli, i da se ponovno uvede talijanski u Dubrovačkoj i Kotorskoj gimnaziji.[10]

Narodnjaci su, a osobito Miho Klaić, još otprije nastojali da se Carić ukloni s tog položaja. To nije išlo lako, jer je Carić uživao povjerenje nadležnih organa u Beču.

Jezično pitanje u splitskim i zadarskim srednjim školama bilo je predmet rasprave i na zasjedanju Dalmatinskog sabora u listopadu 1874. godine. Tada je zastupnik Lovro Monti upozorio ostale zastupnika da vlada još nije dala odgovor na njegov upit od 19. prosinca 1873. i naglasio da saborska većina ne želi s vladom uspostaviti igru u smislu »tko će koga prevariti«. Jer, Dalmacija ima pravo »da njezini sinovi s kraja na kraj zemlje budu uzgajani u sviem javniem učilištima nejednako narodniem a nikakoviem drugim jezikom, da budu i po uzgoju svomu, kao što su po domovini, rođena braća«. Tu potvrdu — kazao je on dalje — »ne ćemo nikada za živu glavu upuštati, i dok se god toj nuždi ne zadovolji, nema nama mira«.[11]

Stoga je Monti, u ime svoje i u ime još 16 zastupnika, postavio vladi pitanje: kad će dati odgovor na upit iz 1873. godine, odnosno, ako ne želi dati odgovor, da navede razloge zbog kojih tako postupa.

Zastupnik Kazimir Ljubić predložio je da Sabor zatraži od Ministarstva za bogoštovlje i nastavu u Beču da »izrade naredbu« po kojoj bi već početkom škol. 1874/75. godine hrvatski jezik postao nastavnim jezikom u Splitskoj gimnaziji i u nižim gimnazijama u Korčuli i u Šibeniku. O tom prijedlogu se nije glasalo, ali je on upadan po tome što se izuzima Zadar. Prevladavalo je, naime, mišljenje — jer je Zadar bio najbrojnije uporište Talijana i talijanaša — da prvo treba ostvariti ponarođenje srednjih škola u ostalim dalmatinskim gradovima gdje to još nije postignuto, a zatim skoncentrirati akciju prema Zadru.

Dalmatinski Hrvati i Srbi narodnjačke političke orijentacije gajili su nadu da će njihovi sinovi moći ubuduće sticati i sveučilišno

[10] Historijski arhiv Zadar (dalje: HAZd), Miscelanea 28, poz. 16/103.
[11] Izvj. DS, XIII, Zadar 1874, 155.

obrazovanje na svom narodnom jeziku, jer se 10. listopada 1874. godine otvorilo moderno Sveučilište u Zagrebu s tri fakulteta: teološkim, filozofskim i pravnim.[12] Pri kombinacijama za izbor profesora tog sveučilišta dolazili su u obzir i neki istaknutiji narodnjaci iz Dalmacije, kao npr. Miho Klaić, Đuro Pulić, Kosto Vojnović i Natko Nodilo. To saznajemo i iz prepiske Pavlinović—Strossmayer.

Strossmayer je pisao Pavlinoviću da je o mogućem izboru nekih istaknutih dalmatinskih Hrvata na Zagrebačko sveučilište razgovarao i sa Franjom Račkim, istražavajući istodobno bojazan — ako se to ostvari — da bi Dalmacija time mogla ostati bez svojih velikih političkih boraca, što ne bi bilo poželjno.[13] Klaić, doduše, nije imao volje da prijeđe u Zagreb. Pulić se nalazio u tuđini (u Tirolu) i bio je u to vrijeme već poprilično bolestan. Nodilo i Vojnović su se odazvali i postali profesori novootvorenog Sveučilišta u Zagrebu: prvi na Filozofskom, drugi na Pravnom fakultetu.

Abiturijenti dalmatinskih gimnazija, koji su željeli studirati u Zagrebu, nisu mogli lako ostvariti tu želju. Ako je njihovo dalje školovanje ovisilo o dobitku državne stipendije, morali su se, dobivši tu stipendiju, upisati na jedno od austrijskih sveučilišta: u Beču, Grazu ili Innsbrucku. S druge pak strane svi profesorski ispiti i svi sudački ispiti, položeni izvan Cislajtanije, nisu priznavani u Cislajtaniji, pa je i to bio razlog koji je odbijao dalmatinske studente od Zagrebačkog sveučilišta.

Borba za dalje ponarođivanje srednjih škola u Dalmaciji vodila se vrlo uporno, s jakim argumentima. Oko 92 posto muške djece koja su pohađala osnovnu školu (1874. godine) poučavana su na hrvatskom jeziku, pa je i s toga bilo nelogično da srednje škole u Splitu i u Zadru rade na talijanskom. U splitskoj osnovnoj školi, u kojoj se poučavalo na talijanskom, bilo je 1874. godine oko 180 đaka. Broj učenika iz splitske okolice, koji su poučavani na hrvatskom jeziku, i to uzevši u obzir samo one koji su namjeravali nastaviti školovanje u Splitu, bio je dvostruko veći. Polazeći od te činjenice postavljalo se zaista akutno pitanje: »Pa zar jedan puljiški klobučić vriedi za dvie hrvatske kapice«[14] — kako je naglašavano u jednom onovremenom novinskom napisu.

Ministar za bogoštovlje i nastavu Stremayer, nije pokazivao sklonost da se udovolji daljim zahtjevima u prilog hrvatskog jezika u Dalmaciji. On se pozivao i na pojedince u ovoj pokrajini, naročito na pokrajinskog školskog nadzornika Stjepana Carića, koji su izražavali želju i obrazlagali potrebu da se zadrži talijanski kao nastavni jezik. Razumije se da su ti pojedinci bili isključivo talijanaši, a njihov

[12] Vladimir Bazala, Od klasičnog do modernog sveučilišta u Zagrebu, Zbornik za historiju školstva i prosvjete br. 3, Zagreb 1967, 5.

[13] Ante Palavršić, Benedikta Zelić, Korsepondencija Mihovila Pavlinovića, Split 1962, 219.

[14] Narodni list (dalje: NL) br. 85, Zadar 1874, 1.

glas bio je potreban Beču radi političkog oslonca, u tendencioznom kočenju narodnjačkih nastojanja u Dalmaciji. Carić je npr. bio toliko »politički slijep« da je stalno inzistirao da talijanski treba ponovno uvesti i u one srednje škole iz kojih je već bio istisnut. Zbog takvih njegovih stavova, koji su bili previše izazovni i politički anakroni, morao je više puta reagirati i namjesnik Rodić. U svom izvještaju od 25. veljače 1875. god. upućenom Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu, Rodić je opovrgao Carićeve stavove. Carić je bio protivnik hrvatskog jezika i zbog toga što navodno na tom jeziku nije bilo prikladnih udžbenika. Rodić je ukazivao da to ne smije biti problem, da je nužno prevesti najbolje udžbenike s njemačkog na hrvatski i da bi taj posao mogli obaviti ovi dalmatinski profesori: Riboli, Glavinić, Peričić, Kobenzl, Budmani, Ivanović, Zore, Borčić, Kolombatović, Bakotić, Gašparini, Pregl, Cindro, Matas, Milinović i Vučetić.[15]

Carićevi stavovi bili su predmet kritike i na sjednici Pokrajinskog školskog vijeći (24. veljače 1875.). Član tog vijeća Kazimir Ljubić pisao je: »Dr Klaić i ja pobijasmo nazore i prijedloge gosp. Carića i obranismo prava naroda«. Tom su prilikom Klaić i Ljubić iznijeli da od 12 dalmatinskih kotareva samo u 4 kotara postoje osnovne škole s talijanskim nastavnim jezikom, i to u kotarevima Zadar, Split, Hvar, i Kotor. Omjer osnovnih škola po nastavnom jeziku izgledao je ovako: u 13 škola poučavalo se na talijanskom, a u 141 na hrvatskom. U osnovnim školama s talijanskim nastavnim jezikom bilo je svega 776, a u osnovnim školama s hrvatskim nastavnim jezikom 8.809 učenika. Ako se to izrazi procentom, onda je omjer đaka bio 8,1 : 91,9 posto. Tada je u Zadarskoj gimnaziji bilo 89 đaka iz osnovnih škola s talijanskih i 103 đaka iz osnovnih škola s hrvatskim nastavnim jezikom. U Splitskoj gimnaziji bilo je 68 đaka iz osnovnih škola s talijanskim i 100 đaka iz osnovnih škola s hrvatskim nastavnim jezikom.[16] Dakako, i u osnovnim školama s talijanskim nastavnim jezikom znatan broj đaka bio je hrvatske ili srpske narodnosti.

Narodnjaci su u svakoj prilici isticali potrebu i želju naroda da hrvatski jezik postane nastavni jezik u svim srednjim školama Dalmacije. Kad se saznalo da će car Franjo Josip posjetiti Dalmaciju, Miho Klaić je iz Beča, 10. ožujka 1875. god. pisao Jurju Biankiniju, uredniku »Narodnog lista« u Zadru, da sve narodnjačke općine trebaju biti jedinstvene. »Svaki narodni načelnik kad prid cara stupi na doček, treba da ga hrvatski pozdravi. Budući da on ne zna hrvatski, taj govor valja da bude kratak, da mu ne dosadi«. A zatim »neka načelnici obrnu na talijanski« i neka caru preporuče najvažnije potrebe Dalmacije, od kojih je na prvom mjestu »uvođenje narodnog

[15] HAZd, Miscelanea 28, poz. 16/84.

[16] Kažimir Ljubić, Školski nadzornik srednjih učiona u Dalmaciji, NL br. 20 (1875.), 1.

jezika u učione srednje i u urede«.[17] Car je stigao ovamo u travnju 1875. god. Bila je to njegova prva posjeta Dalmaciji. Obilazeći mnoga mjesta, on je navraćao i u neke škole. Tako je, za boravka u Dubroniku, posjetio i Dubrovačku gimnaziju, gdje — kako je saopćio Bersa — »obađe sve razrede i pohvali učenike koji su upravo tog dana na svako profesorovo pitanje odgovarali tačno da su im se i klupe čudile«.[18] U Dubrovniku su tada »prigodni natpisi« sadržavali i poneku »političku aluziju, koja se nije baš sviđala vlastima«.[19] Kad je car stigao na Vis, tu ga je dočekalo 59 načelnika dalmatinskih narodnjačkih općina, u ime kojih je cara pozdravio načelnik dubrovačke općine Rafo Pucić. Tada su caru saopćena goruća pitanja Dalmacije, među kojima se naročito isticalo pitanje ponarođenja srednjih škola.

Borba za ponarođivanje svih srednjih škola u Dalmaciji uporno se nastavljala. Tek poslije okupacije Bosne i Hercegovine bečka je vlada bila vidnije sklona da dopusti ponarođenje nekih dalmatinskih srednjih škola. Naime, poslije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878) bečki vladajući vrhovi sve su više uviđali kako Italija mrzovoljno gleda na učvršćivanje austro-ugarskih pozicija na Balkanu i dolazili do zaključka kako ne bi bilo poželjno dalje podržavanje talijanskog elementa i jezika u onoj mjeri koliko je to činjeno do tada kao protuteža slavenskoj (hrvatskoj i srpskoj) većini u Dalmaciji. Jer, talijanska iredenta koja je sve više rasla računala je na taj elemenat kao na svoj politički oslonac s ovu stranu Jadrana. Osim te okolnosti, koja je utjecala da Austrija donekle mijenja svoje stavove prema Dalmaciji u pogledu zahtjeva za ponarođenje školstva, bilo je osobito važno i to što su dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću ušli u Hohenwartov zastupnički klub. Taj je klub bio na strani Taffeove vlade. Stoga su dalmatinski zastupnici pristupajući tom klubu, postigli da se potpomognu, između ostalog, i njihova nastojanja oko uvođenja hrvatskog jezika u srednje škole.[20]

Iz pisma Miha Klaića, pisanog 2. prosinca 1879. u Beču, koje je uputio Franji Račkom u Zagreb, saznajemo da je i pored toga što je — kako veli — »položaj zamršen«, postojala nada da se odobri uvođenje hrvatskog kao nastavnog jezika u dvije splitske škole (gimnaziji i realci) i time skrši »zadnje gnijezdo protunarodno u ovome gradu«[21]. Pišući 3. ožujka 1880. Mihovilu Pavlinoviću, Klaić ga je obavještavao da će biti »srednje učione u Spljetu pohrvaćene«, te da je u tom smislu Stremayer dao njemu i namjesniku Rodiću »tvrdu

[17] Hrvoje Morović, Pisma Miha Klaića uredniku Narodnog lista Jurju Biankiniju, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VI—VII, Zagreb 1960, 280.

[18] Josip Bersa, Dubrovačke slike i prilike (1800—1880), Zagreb 1960, 269.

[19] Isto, 269.

[20] Rudolf Horvat, Hrvatski preporod u Dalmaciji, Zagreb 1935, 85.

[21] Arhiv JAZU u Zagrebu, Ostavština Franja Račkog. Korespondencija, XII—A, br. 296/8.

besjedu«[22]. Potkraj ožujka 1880. god, kad su iz Beča stigle sigurne vijesti da je izrađena odluka o ponarođivanju spomenutih srednjih škola u Splitu, Klaić je obavještavao Račkog o toj novoj pobjedi »na narodnom polju«, naglašavajući: »Rećićete: to su filologične pobjede, ali ni političkih pobjeda ne ćemo doživjeti ni u Beču ni u Pešti, nego osvješćenjem među nami istim«[23].

Car je 18. travnja 1880. odobrio donošenje odluke o ponarođivanju Splitske gimnazije i Splitske realke, što se imalo realizirati postepeno počev s prvim razredom od iduće školske godine. Tog istog dana navečer splitski narodnjaci upriličili su slavlje u prostorijama svog društva »Slavjanski napredak«, slaveći taj zaista veliki događaj, koji je imao veliko značenje ne samo za njihov grad nego i za cijelu Dalmaciju. Splitski autonomaši su bili preneraženi i buntovno raspoloženi, te su dočekivali sudionike proslave, kad su se ovi vraćali iz »Slavjanskog napretka«, i zametali fizičke obračune.[24] Idućih dana autonomaši su poslali i jednu delegaciju u Beč sa ciljem da isposluje poništenje navedene odluke.[25] Ali, to je bilo uzalud.

Početkom šk. 1880/81. god. u I. razred Splitske gimnazije upisan je i izvjestan broj đaka iz sinjskog kotara, jer je Gimnazija u Sinju (sa šk. 1879/80. god.) prestala radom.[26] Zanimljivo je navesti da se npr. jedan đak Splitske gimnazije, Ivan Bulić, u šk. 1880/81. god., umjesto u II, ponovno upisao u I. razred da samo može učiti i dovršiti tu gimnaziju na hrvatskom jeziku.[27] U jednom se onovremenom napisu naglašava: »Splitske škole nisu više tuđe; tu se ne govori i ne podučava jezikom, koji su nal namećali, već jezikom koji varošanin, pošteni varošanin, govori u kući«.[28]

Od šk. 1880/81. god. u Dalmaciji su djelovale 4 klasične gimnazije: u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru. Kotorska gimnazija je od te šk. godine postala klasična u cjelini.[29]

Gimnazijski nastavni programi bili su u znatnoj mjeri anacionalni, što je i razumljivo kad se ima u vidu da su propisivani iz Beča. To je naročito bilo osjetno u povijesti, u kojoj su se zapostavljali oni

---

[22] A. Palavršić, B. Zelić, n. d., 324.

[23] V. bilj. 21, isto, br. 296/9.

[24] Grga Novak, Povijest Splita, Treća knjiga, Split 1965, 451.

[25] Vjeko Omašić, 80 godina od pohrvaćivanja splitskih srednjih škola, Školski vjesnik br. 7, Split 1960, 11.

[26] Kad je bila donesena odluka o ponarođenju Splitske gimnazije i Splitske realke, u Beču su zauzeli stav da treba ukinuti nižu gimnaziju u Sinju. Pri tome su isticana dva razloga: 1. što su učenici sa sinjskog područja mogli nastaviti školovanje na hrvatskom jeziku u Splitu, i 2. tobože radi štednje. Glavni razlog za to ukidanje bilo je svakako ono što su često isticali narodnjački političari u Dalmaciji: kad Austrija jednom rukom nešto daje, istodobno drugom nešto oduzima.

[27] Dinko Bodulić, Pohrvaćivanje klasične gimnazije, Spomenica 150-godišnjice Klasične gimnazije u Splitu, Split 1967, 24.

[28] »Split« br. 8, Zadar 1881, 1.

[29] Državna gimnazija u Kotoru. Izvještaj za šk. 1929/30. g., Kotor 1930, 4.

nacionalni pokreti i ona povijesna zbivanja koji su točak historije okretali naprijed u progresivnom pravcu. »Ova učiteljica života — zapisao je poslije prema svojim sjećanjima jedan onovremeni đak — vazda mi je u školi izgledala kao lupež, koji se trudi da pokrade i pazi da ne prevali štogod, što bi moglo učiniti tresku i uzbuniti čuvare javnog reda«.[30] Zasluga je stoga nekih profesora povijesti, koji su, rukovođeni osjećajem potrebe, sami ubacivali poneku temu iz prošlosti hrvatskog naroda. Antun Vučetić je npr. u Dubrovačkoj gimnaziji, pored programom nametnutih suhoparnih »datuma i vladarskih imena«, unosio i »pokoji uštipak lokalne povijesti«.[31]

Takav upliv i rad pojedinih profesora imao je, s nacionalnog stajališta, posebnu značajnu odgojnu ulogu i vrijednost. Bečko Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu, svojim dopisom od 25. studenog 1876. god., tražilo je od dalmatinskog namjesnika Gavrila Rodića da pošalje izvještaj o djelovanju srednjoškolskih profesora. Mininstarstvo je naročito bilo zainteresirano za ove podatke: koji nastavnici sudjeluju u političkoj i nacionalnoj agitaciji, kakvi su stavovi nastavnog osoblja u staleškim društvima i na staleškim skupštinama, je li bilo povoda da vlast posreduje, da li se u školama upotrebljavaju propisane knjige, da li se njeguje patriotski (austrijski) duh, da li se u svim školama slave imendani cara i carice, je li bilo slučajeva da se školskih biblioteka odstranjuju neke nepoželjne knjige, postoje li izvanjski utjecaji na škole (u smislu nacionalne agitacije) i kakvi su odnosi između škole i crkve.[32] Rodić je, da bi mogao izvjestiti o svemu tome, zatražio podatke od školskog nadzornika S. Carića i od školskog savjetnika F. Danila.

Carić je 21. prosinca 1876. god. napisao opširan izvještaj o stanju njegovanja »austrijskog domoljublja« u dalmatinskim školama. Njemu kao protivniku hrvatske nacionalne misli u Dalmaciji pružila se zgodna prilika da iznese sve što je čuo ili opazio. Odmah u početku svog izvještaja on je konstatirao da se u školama vrlo malo utječe na stvaranje ljubavi prema Austriji i da u tom pogledu vlada »neka indolencija«. U Splitu je profesor Kolombatović, kad se raspravljalo o učenju njemačkog jezika, kazao da će učenici ubuduće bolje učiti taj jezik *ako za to bude vremena (!)*. Neki su se nastavnici na tom sastanku izrugivali Švabama. Pojedini splitski đaci posjećuju nacionalno društvo »Slavjanski napredak«. Kod jednog učenika bila je u knjizi slika nacionalne trobojnice. Jedan đak je nacrtao trobojnicu na koricama svoga atlasa, a neki đaci su crtali trobojnice i na školskoj tabli. Nadalje, Carić je naveo da se nacionalni osjećaj u Dalmaciji brzo širi, da nastavnici diktiraju učenicima pjesme iz neodobrenih knjiga, da nastavnici posjećuju nacionalne čitaonice i tamo se druže

[30] J. Bersa, n. d., 208.
[31] Isto. 209
[32] HAZd, Presidijalni spisi Namjesništva (1876.), br. 652.

sa svojim istomišljenicima, da se interesiraju za ratne događaje kod slavenskih naroda. Na kraju svog izvještaja Carić se osvrnuo i na izvanškolske utjecaje preko kojih se propagira narodna ideja. To su čitaonice, kojima su članovi mnogi nastavnici, a posjećuju ih i neki đaci, pogotovo kad se priređuju razne priredbe, zatim izborne manifestacije, pa zadarski »Narodni list«, kao i novine koje stižu iz drugih pokrajina.[33]

Kako je vidljivo iz tog izvještaja, nacionalni duh u dalmatinskim gimnazijama prodirao je i mimo anacionalnih nastavnih programa. Carić je, dakako, sve to navodio i zato da bi opravdao svoju tezu kako je neophodno da talijanski jezik bude nastavni jezik svih srednjih škola u Dalmaciji i da bi ta mjera, pored ostalog, zaustavila i »pogibljenu nacionalnu misao«. Namjesnik Rodić poslao je Carićev izvještaj ministru Stremayeru u Beč, ali je upozorio da Carić gleda sve kroz prizmu svojih stavova, da je drugima htio utisnuti »žig veleizdaje«, a sebe predstaviti kao jedinog čuvara »austrijskog osjećaja u Dalmaciji«.[34] Rodić je, ističući to, upozoravao i na svoja ranija mišljenja o Cariću, koja je pismeno obrazlagao i odašiljao u Beč. On je to učinio i u jednom kasnijem dopisu, upućenom ministru Stremayeru, tražeći da se Carić smijeni s dužnosti koju zauzima i naglašavajući da Carićeva mržnja prema svemu što je »slavensko« ne dozvoljava tom nadzorniku da prosuđuje pokrajinske i školske prilike u Dalmaciji.[35]

Carić je, kao takav, očito bio poćudan režimu. U instrukciji ministra Stremayera stajalo je: da u školama treba stalno razvijati ljubav prema Austriji kroz učenje austrijske povijesti i zemljopisa, kroz školske zadaće i memoriranje prikladnih pjesama, zatim da u svakoj školi bude stalno izvješena careva slika, da se odstranjuju knjige iz biblioteke koje su politički štetne i da se pozovu na odgovornost osobe što su ih nabavile, da se sa svakim disciplinskim postupkom protiv politički aktivnih nastavnika upozna Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu, a školski nadzornici trebaju obavljati nadzor u smislu svega toga na povjerljiv način i da se pri tome ne pozivaju na Ministarstvo.[36] Dalmatinski narodnjaci su često napadali tadašnjeg provoditelja te režimske politike, ministra Stremayera. »Ni jedan ministar u Beču — pisalo je u jednom članku — nije tako neprijatelj svemu što slavenstvom diše, kao gospodin ministar Stremayer«.[37]

Značajno je istaknuti da su se nakon ponarođivanja splitskih srednjih škola počela osjećati življa gibanja i u Zadarskoj gimnaziji.

---

[33] HAZd, Presidijalni spisi Namjesništva (1876.), b.b., datum spisa: 31. XII 1876.

[34] HAZd, Miscelanea 28, poz. 16/92.

[35] HAZd, Miscelanea 28, poz. 16/111.

[36] HAZd, Presidijalni spisi Namjesništva (1877.), br. 434, datum spisa: 29. VIII 1877.

[37] NL br. 49 (1877.), 2.

Neki profesori i đaci isticali su svoje želje da bi u toj gimnaziji trebalo uvesti hrvatski jezik umjesto talijanskog. Na te želje utjecalo je i novinstvo, u kojem su se češće javljali zahtjevi u tom smislu. Tokom šk. 1880/81. god. jedna grupa đaka Zadarske gimnazije izdavala je rukopisni književni list »Sloga«. Svi prilozi u tom listu pisani su hrvatskim jezikom, čime su đaci manifestirali svoju ljubav prema materinskoj riječi. List je od svog naslova do svog sadržaja imao i političku misiju: propagiranje sloge između Hrvata i Srba.[38]

Rad u Splitskoj gimnaziji, pogotovo u onim odjeljenjima u kojima se nastava održavala na hrvatskom jeziku, tekao je veoma povoljno. O tome je izvještavao i novi pokrajinski školski nadzornik za srednje škole Ivan Šolar, naglašavajući da započeti proces postepenog ponarođivanja u toj gimnanziji ne izaziva nikakve teškoće.[39] Ta je gimnazija, upravo zbog tog procesa koji se odvijao u njoj, bila u centru pažnje i pokrajinskog školskog vijeća, koje je npr. prigodom polaganja ispita zrelosti u toj gimnaziji od 18. do 22. srpnja 1882. poslalo kao svog izaslanika Miha Klaića.[40]

U dalmatinskim gimnazijama s hrvatskim nastavnim jezikom korišteni su pretežno udžbenici koji su bili u upotrebi u banskoj Hrvatskoj i to: povijesni priručnici od Smičiklasa, Klaića i Hoića, zatim čitanke od Markovića, Vebera i Petračića, pa psihologija od Basaričeka. No, korišteni su i priručnici koje su napisali i dalmatinski profesori: Vučetićeva »Razgovorna slovnica talijanska«, Skurlina »Historijska geografija Palestine«, Kobenzlova »Njemačka palestra«.[41] Mnogi đaci, pod utjecajem naprednijih nastavnika u školi, kućnih razgovora i ostalih saznanja, bili su antiaustrijski raspoloženi. U Dubrovniku je npr. 1885. godine postojalo i tajno đačko društvo, koje je imalo svoje geslo: »Dolje sa svim što na Nijemce sjeća«.[42] Kad je u Dubrovnik došao prijestolonasljednik Rudolf, članovi tog društva odlučili su da ga ne pozdrave pri njegovu prolasku glavnom dubrovačkom ulicom. Budući da se to saznalo, povedena je potom i službena istraga, koja je utvrdila da su ti »zavjerenici« bili pretežno đaci gimnazije, među njima i sin narodnog zastupnika Pere Čingrije. Svi su oni potom bili kažnjeni isključenjem iz škole.[43] Tada je, zbog istog prijestupa, bio isključen i jedan đak završnog razreda građanske škole, Frano Supilo,[44] kasniji poznati hrvatski političar.

---

[38] Šime Peričić, Prilog povijesti zadarske gimnazije, Zadarska revija br. 4 (1965), 317.

[39] HAZd, Miscelanea, XVI, poz. 22.

[40] Izvještaj c. k. gimnazije u Splitu za g. 1882., Split 1882, 57.

[41] Program c. k. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za škol. godinu 1881/82., Dubrovnik 1882, 30—34.

[42] Historijski arhiv Dubrovnik (dalje: HAD), Arhiv Čingrija — Memoari Melka Čingrije, II pogl., 2.

[43] Isto, 3.

[44] HAD, Spisi Kotarskog školskog vijeća, fasc. za g. 1885.

Pojedini napredniji profesori u svakoj zgodnoj prigodi isticali su potrebu i smisao borbe za narodne ideale. Oni su bili inicijatori i organizatori i raznih školskih proslava u povodu važnijih jubileja iz hrvatske političke ili kulturne prošlosti. Učenici su znali da te proslave nisu preporučene od vlasti, već da su potaknute potrebom podsjećanja na narodnu prošlost, koja je bila zapostavljena u nastavnim programima i udžbenicima. U vezi s tim učenici su spoznavali i ugnjetačke stavove Austrije prema njezinim podanicima. Zato su u sebi razvijali i mržnju prema toj tlačiteljici. Jedne noći (u veljači 1896.) grupa đaka Splitske gimanazije ušla je kriomice u školsku zgradu i tom prilikom oštetila careve slike i potrgala zemljopisne karte koje su prikazivale Austriju. To je uzbudilo režimske organe, koji su odmah poveli istragu i đake-počinitelje izveli pred sud, tereteći ih »za uvredu veličanstva i zlobnu štetu«.[45] Dvojici đaka sud je izrekao kazne zatvora u trajanju od 5, odnosno 6 mjeseci. Tada se mnogo intrigiralo i protiv Frane Bulića, direktora Splitske gimanazije, koji je u svojim đacima uvijek odgajao »ljubav za domovinu«.[46] Događaj koji se desio u toj gimnaziji bio je povod da se Bulića prijevremeno penzionira, što je izazvalo veliko negodovanje. Mnogi njegovi bivši đaci izražavali su mu tom prigodom preko štampe svoju podršku i povjerenje.[47] Odgovarajući im javno, Bulić je kazao da mu je njihova podrška »poput čudotvorna melema« zacijelila sve mnogobrojne rane iz prošlosti« i ojačala ga protiv svih neprilika »u budućnosti«.[48]

Broj đaka u dalmatinskim klasičnim gimnazijama između 1887. i 1895. — sa stanjem na kraju školske godine — kretao se ovako:[49]

	1886/87.	1888/89.	1890/91.	1892/93.	1894/95.
Kotor	105	98	77	102	130
Dubrovnik	158	203	189	242	221
Split	209	257	241	274	302
Zadar	145	175	170	207	321
UKUPNO	617	733	677	825	974

Kako je vidljivo, krajem šk. 1890/91. godine Kotorska gimnazija imala je upadno smanjen broj đaka. Posljedica toga bilo je ukidanje njezinih viših razreda, koje je započelo od šk. 1887/88. godine s V. razredom. Dakako, Kotorani se nisu pomirili s tim da izgube potpunu osmorazrednu gimnaziju i pokazali su uporno nastojanje da se ponovo otvore viši razredi. U šk. 1891/92. godini bio je izvršen upis

[45] NL br. 69 (1896.), 2.

[46] Uredništvo, Frani Buliću in memoriam, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. LI, Split 1940, str. IV.

[47] NL br. 75 i br. 80 (1806.).

[48] Frano Bulić, Mojim bivšim učenicima, NL br. 83 (1896), 2.

[49] Izvještaj o stanju pučkih učiona, učiteljišta i srednjih škola u Dalmaciji za učionsku godinu 1894/95., Zadar 1896, 46.

u V, a idućih godina, postepeno, i u ostale razrede. U šk. 1894/95. godini Kotorska gimnazija imala je svih osam razreda. Krajem te školske godine održan je u njoj i ispit zrelosti, na kojem je bilo »8 kandidata«.[50]

Izgledi za uvođenje hrvatskog jezika kao nastavnog jezika u Zadarsku gimnaziju, uza sva nastojanja, bili su veoma mali. Zato je Miho Klaić predlagao u Dalmatinskom saboru 1890. godine da treba otvoriti u Zadru drugu klasičnu gimnaziju, u kojoj bi nastavni jezik bio hrvatski. Do toga je, napokon, poslije upornog nastojanja naših ljudi, i došlo početkom šk. 1897/98. godine. Ova druga gimnazija u Zadru, s hrvatskim nastavnim jezikom, otvorena je kao niža gimnazija. Interes đaka za upis u tu gimnaziju bio je toliki da se za njezin I. razred prijavio 91 učenik, zbog čega su morala biti ustanovljena dva odjeljenja tog razreda.[51] Tako od šk. 1897/98. godine djeluju u Zadru dvije klasične gimnazije: jedna s talijanskim i druga s hrvatskim nastavnim jezikom. Da ne bi ostali bez potrebnog broja đaka u gimnaziji s talijanskim nastavnim jezikom, talijanaši su tada osnovali u Zadru đački dom, davši mu ime »Nicolò Tommaseo«. S istim je ciljem pojačala svoju aktivnost i Lega nazionale. Convitto »Nicolò Tommaseo« i Lega nazionale, uz pomoć austrijske vlasti, spasavili su opstanak zadarske gimnazije s talijanskim nastavnim jezikom.[52] Ali, i naši ljudi u Zadru nisu ostali pasivni. I oni su svestrano potpomagali misiju Društva za potpomaganje siromašnih učenika škole s hrvatskim nastavnim jezikom.

Već od početka niže gimnazije u Zadru s hrvatskim nastavnim jezikom postavljalo se pitanje: kako će ti učenici dalje kad završe IV. razred? Preostajalo je ili da ta niža gimnazija preraste u potpunu osmorazrednu gimnaziju ili da njezini đaci nastave školovanje u klasičnim gimnazijama izvan Zadra (u Splitu, Dubrovniku ili u Kotoru). Dakako, želja je naših ljudi u Zadru bila da im postojeća niža gimnazija preraste u potpunu, osmorazrednu, i u tom su pravcu poduzimani određeni zahtjevi. Carskom odlukom od 3. rujna 1900. godine udovoljeno je toj želji i potrebi, te je od šk. 1901/02. god. ta gimnazija počela prerastati u potpunu, osmorazrednu gimnaziju. Ona je u šk. 1904/05. god. mala svih osam razreda. Brojno stanje đaka u Hrvatskoj zadarskoj gimnaziji u prvih osam godina njezina postojanja (prema podacima početkom svake šk. g.) izgledalo je ovako: 1897/98. — 91, 1898/99. — 133, 1899/1900. — 184, 1900/1901. — 205, 1901/02. — 274, 1902/03. — 296, 1903/04. — 311, 1904/05. — 336.[53]

---

[50] V. bilj. 29, isto, 5.

[51] Ljubomir Maštrović, 150 godina zadarske gimnazije, Zadar 1954, 60 i 64.

[52] Ljubomir Maštrović, Povijesni pregled školstva u Zadru, Zadar. Zbornik, Zagreb 1964, 508.

[53] Vilim Gross, Povijest zavoda od njegova osnutka — XVI program državne gimnazije s hrvatskim ili srpskim nastavnim jezikom u Zadru za šk. g. 1918/19., str. XIII.

Broj đaka u Hrvatskoj gimnaziji u Zadru bio je mnogo veći od broja đaka u Talijanskoj gimnaziji u istom gradu. Dok je npr. šk. 1904/05. god. u Hrvatskoj gimnaziji bilo upisano 336, u Talijanskoj gimnaziji bilo je upisano 262 učenika,[54] dakle — 74 učenika manje.

Postojanje Hrvatske gimnazije u Zadru, u gradu u kojemu su talijanaši imali posljednje snažnije uporište imalo je izvanredno važno značenje. Ona je omogućavala velikom broju učenika hrvatskog i srpskog porijekla iz Zadra i okolice da se školuju na svom materinskom jeziku i u svom narodnom duhu. Ona je utjecala da se znatno smanji broj đaka u zadarskoj gimnaziji s talijanskim nastavnim jezikom. I najzad, ona je bila u Zadru jedna hrvatska ustanova više, čije se postojanje, i kroz prisutnost njezinih profesora i kroz prisutnost njezinih đaka, i te kako osjećalo u tom gradu.

Novi politički odnosi, zacrtani politikom novoga kursa, koja je bila naročito izražena u Riječkoj i u Zadarskoj rezoluciji, imali su pozitivan odraz i u dalmatinskim gimnazijama, u kojima se još više pojačalo djelovanje u duhu učvršćivanja hrvatsko-srpske sloge i razvijanju antiaustrijskih raspoloženja. Austrijski je režim nastojao zaustaviti proces politizacije u dalmatinskim srednjim školama, naređujući da se đaci ne smiju baviti politikom niti se uključivati u bilo kakve forme organizirane aktivnosti izvan škole. O stavovima režima u tom pogledu svjedoči i poseban pravilnik za učenike dalmatinskih gimnazija i realki. U čl. 32. tog pravilnika kaže se: »Učenici ne smiju među sobom zasnovati društva, niti pripadati kano članovi kakvome društvu, niti prisustvovati skupštinama kojega društva, niti nositi znakove kojeg društva«[55] Zabranjene su bile i đačke priredbe i zabave, a sputavan je bio i stvaralački rad đaka. Tako je npr. čl. 34. određivao: »Ako učenik želi kakvu svoju umotvorinu objelodaniti treba da za to dobije dopuštenje učiteljskog zbora«.[56] Očito, takva stega imala je više policijski nego pedagoški karakter. Ona zaista vjerno ilustrira austrijsku odgojnu politiku u Dalmaciji.

Razumije se da su se đaci opirali toj stezi. Mnogi od njih čitali su stranačke novine (naročito »Narodni list«, »Slobodu« i »Crvenu Hrvatsku«). Poneki su i surađivali u tim listovima, dakako bez potpisa, ali služeći se pseudonimom. Izvjestan broj đaka sudjelovao je i u aktivnostima školskih i drugih gimnastičkih društava. U ovim društvima znatno se posvećivala pažnja i nacionalno-političkom radu, koji je imao antiaustrijska obilježja.

Porast broja đaka u dalmatinskim klasičnim gimnazijama u predratnim godinama uvjetovao je ne samo povećanu brojnost đaka u razredima nego i uvođenje paralelnih odjeljenja. U šk. 1909/10. god. bilo je upisano 511 đaka u dvjema zadarskim gimnazijama i to:

[54] Lj. Maštrović, n. d. (51), 65.

[55] Školski pravilnik za gimnazije i za realke dalmatinske, Dubrovnik 1906, 10.

[56] Isto, 10.

302 u Hrvatskoj i 209 u Talijanskoj gimnaziji.[57] U Splitskoj gimnaziji je u toj šk. godini bilo 20 maturanata.[58] Dubrovačka gimnazija imala je tada 293 upisana đaka.[59] Kotorska gimnazija, po broju đaka, bila je najmanja gimnazija u Dalmaciji. U njoj je krajem šk. 1909/10. god. bilo 169 učenika.[60] Sve te gimnazije pohađali su samo muškarci. Ženska omladina nije redovito mogla pohađati ni gimnaziju ni realku. Ovoj omladini bilo je dozvoljeno da hospitira, i to samo u broju do 50% od ukupnog broja učenika-muškaraca.

Među dalmatinskim srednjoškolcima, koji su predratnim godinama veoma zapaženo učestvovali u tadašnjem omladinskom pokretu, najaktivniji su bili đaci klasičnih gimnazija. U zadarskoj hrvatskoj gimnaziji djelovale su npr. 1910. god. tri omladinske organizacije i to: Mladohrvatska organizacija starčevićanske omladine, Hrvatska napredna omladina i omladinska organizacija Hrvatskog katoličkog pokreta. Za razliku od prve dvije organizacije, koje su »ilegalno djelovale«, treća organizacija je »otvoreno radila«.[61] Dok su »Mladohrvati« smatrali svojim »ideološkim učiteljem« — Antuna Gustava Matoša, »Naprednjaci« su smatrali svojim »političkim učiteljem« Jovana Skerlića«.[62] I jedni i drugi su mnogo cijenili Frana Supila i s velikim interesom čitali njegov »Novi list«, koji je izlazio u Rijeci. Na pristaše Hrvatske napredne omladine golem je utjecaj imao i Josip Smodlaka, vođa Hrvatske pučke napredne stranke i izdavatelj lista »Sloboda«, koji je izlazio u Splitu. Dalmatinski »Naprednjaci« su svojim stavovima protiv klerikalizma i svojim zauzimanjem za čvrstu slogu između Hrvata i Srba postajali sve utjecajniji i njihovi redovi sve masovniji. Dana 10. i 11. kolovoza k911. održana je u Splitu i pokrajinska skupština Hrvatsko-srpske napredne omladine, na kojoj su sudjelovali delegati »iz svih dalmatinskih gradova.«[63] Među tim delegatima bili su i predstavnici učenika klasičnih gimnazija iz Kotora, Dubrovnika, Splita i Zadra.

Prema rezoluciji donesenoj na toj skupštini napredna omladina imala je prije svega zadatak da se bori protiv klerikalizma. Jer, kler je manifestirao misao i nastojanje da obnovi vremena »sredovječnog duševnog i političkog gospodstva nad narodima«. Toj misli i tom nastojanju treba se energično suprotstaviti. I zato napredna omladina »uzimlje kao jednu od najprečih i najvažnijih svojih družnosti gajenje i propagiranje slobodne misli i antiklerikalizma među svojim

[57] Lj. Maštrović, n. d., (51), 68.
[58] Spomenica 150-godišnjice Klasične gimnazije u Splitu 1817—1967., Split 1967, 109.
[59] V. bilj. 4, isto, 82.
[60] Izvještaj č. k. gimnazije u Kotoru za šk. g. 1909/10., Kotor 1910, 40.
[61] Lj. Maštrović, n. d. (51), 69.
[62] Isto, 70.
[63] Ljubo Jurković, Kosta Milutinović, Jugoslavenski nacionalno-revolucionarni omladinski pokret u Zadru (1910—1914), Zadarska revija br. 1 (1965), 2.

članovima, u obitelji, društvu i u puku«. Skupština je odala priznanje Smodlakinoj Hrvatskoj pučkoj stranci zbog toga što je »unijela u narod antiklerikalno raspoloženje«.[64]

O radu te skupštine izvještavali su gotovo svi ondašnji dalmatinski politički listovi, a naročito šibenski »Naprednjak«, koji je inače s punom angažiranošću pratio aktivnost Hrvatsko-srpske napredne omladine, a donosio i napise iz pera njezinih pristaša.[65] Sudionik splitske omladinske skupštine Bruno Moravec, đak dubrovačke gimnazije, objavio je članak o toj skupštini u »Crvenoj Hrvatskoj«, potpisavši ga pseudonimom Sergije Brunovsky. Zbog tog članka policijska je cenzura zaplijenila cijeli broj. Tek neki primjerci dospjeli su do čitalaca. Moravec je u tom članku napadao rukovodioce građanskih stranaka, koji se ne bore za narod kako treba i zato ih je nazivao »beskrvnim vođama«. Isticao je za primjer omladinu, koja je neustrašivo stupila u političku borbu za »istinu, napredak i slobodu« i koja se buni, pokazujući »umrtvljenom narodu i njegovim beskrvnim vođama kako se stiče sloboda«. Moravec je objašnjavao: »Dosta nam je varnih obećanja i praznih riječi, mi hoćemo *djelo!* Hoćemo revoluciju koja se zove sloboda i napredak«! Pozivajući mlade u dalje političke akcije, on je naglašavao: »Jedna misao nek nas vodi i k jednom cilju stupajmo hrabro i odlučno. Ne malakšimo niti pred austrijskim bajunetima ni pred carskim špijunima. Živi smo, ljubimo život, ali više od svega ljubimo vedru budućnost, ali ne svoju, već onu našeg roda, naše domovine. I samo zbog toga budimo spremni žrtvovati i vlastiti život u vijavici već započete revolucije slobode i napretka!«.[66]

Politička zbivanja u banskoj Hrvatskoj izazivala su širok odjek i u Dalmaciji, i to ne samo u stranačkoj štampi i među pristašama političkih stavova, već i među pristašama ondašnjeg omladinskog pokreta. Dalmatinski su srednjoškolci s velikim interesom pratili demonstracije svojih vršnjaka i studenata u prekovelebitskoj Hrvatskoj protiv bana Slavka Cuvaja, a potom i sami demonstrirali u znaku solidarnosti, organiziravši jednodnevni štrajk. Taj đački štrajk u Zadru i Splitu održan je 14., u Dubrovniku 15. i u Kotoru 16. ožujka 1912. godine.[67] Štrajkaši su u Zadru, sastavši se na zbornom mjestu u Stanovima, spalili austrijsku i mađarsku zastavu »na očigled redarstva«.[68] A zatim su, idući kroz grad, pred zgradom Namjesništva »otpjevali marseljezu«, u čiji tekst su umetnuli i jedan svoj stih: »Rušimo sve oltare crkve«.[69] U Dubrovniku su štrajkaši pred općin-

[64] Crvena Hrvatska (dalje: CH) br. 68, Dubrovnik 1911, 2.
[65] Josip Čelar, Šibenski »Naprednjak« 1911—1913, Zadarska revija br. 2 (1966), 135.
[66] Sergije Brunovsky, Iza spljetskog sabora, CH br. 4 (1912), 1.
[67] Lj. Maštrović, n. d. (51), 72.
[68] Isto, 73.
[69] Lj. Jurković, K. Milutinović, n. d., 7.

skom zgradom pjevali »Lijepu našu«, »Onamo, onamo« i »Oj Slaveni«. Na Gundulićevoj poljani i potom u Gospinu polju štrajkašima je govorio Ljubo Leontić.[70] S obzirom na istrage koje je trebalo očekivati od školskih organa u povodu ovog štrajka, dubrovački štrajkaši su se dogovorili (jednako kao i njihovi drugovi u Kotoru, Splitu i u Zadru) da će preuzeti na sebe »sve konsekvence jedino kao cjelina«.

Kad je Luka Jukić 8. lipnja 1912. god. izvršio atentat na komesara Cuvaja u Zagrebu, režimski organi su pojačali svoju budnost prema aktivistima Hrvatsko-srpske napredne omladine, da bi — nekoliko dana kasnije — izvršili i premetačine u stanovima istaknutijih pristaša te organizacije, a neke i uhapsili. U stanu uhapšenog učenika zadarske Hrvatske gimnazije Antonija Filipića nađeno je 100 kom. brošure »Što da radimo, što da mislimo«, u kojoj se obrazlagala potreba stvaranja » jedne savezne republike Južnih Slavena pod imenom Jugoslavija«.[71] U stanovima šestorice uhapšenih gimnazijalaca u Dubrovniku nađena su pisma iz prepiske s njihovim »drugovima sa ostalih gimnazija glede đačke organizacije«.[72] Dana 18. lipnja 1912. god. u dubrovačkom kotarskom poglavarstvu bilo je saslušano više od pedeset učenika Gimnazije, među kojima znatan broj i iz nižih razreda. Istražitelji su ispitivali te učenike da li su pripadali đačkim organizacijama i da li su dotične organizacije revolucionarne. Bilo je očito da istražitelji žele pošto-poto otkriti organizaciju u kojoj bi mogli vidjeti »karakter revolucionarni«. Dubrovački novinski komentator, pišući o toj istrazi, protestno je ironizirao: »Učenici niže gimnazije i revolucija? Mislimo da je to paradoks i za Austriju!«[73] Protiv uhapšenih učenika bile su podignute i prijave državnom odvjetništvu, koje ih je trebalo optužiti za djela veleizdaje.

Takvi pritisci nisu mogli zastrašiti pripadnike onovremenog omladinskog pokreta, što su potvrdile i demonstracije u sjedištima dalmatinskih gimnazija povodom izricanja smrtne presude atentatoru Luki Jukiću, koji je — 12. kolovoza 1912. — bio osuđen na smrt. Dubrovački demonstranti nosili su »na čelu povorke« vješala, koja su za tim spalili »uz povike protiv Austrije i cara«.[74] Ujesen 1912. god., kad je započeo prvi balkanski rat, antiaustrijska raspoloženja u Dalmaciji dosezala su svoj vrhunac. Ratne pobjede crnogorskog i srpskog oružja oduševljavale su i dalmatinsku srednjoškolsku omladinu, u kojoj snažno bude »nove snage, nove poglede i nove nade«.[75] Bilo je gimnazijalaca koji su napuštali svoje školske klupe da

[70] CH br. 22, g. 1912. (»Štrajk srednjoškolske omladine«), 4—5.
[71] Lj. Jurković, K. Milutinović, n. d., 13.
[72] CH br. 48 (1912.), 3.
[73] CH br. 49, g. 1912. (»Istraga bez heroja i boraca«), 3.
[74] Milan Ž. Živanović, Dubrovnik u borbi za ujedinjenje 1908—1918, Beograd 1962, 88.
[75] Lj. Maštrović, n. d. (51), 73.

bi stupili »u dobrovoljce srpske ili crnogorske vojske«.[76] Politička aktivnost đaka u dalmatinskim klasičnim gimnazijama nije se mogla obuzdati mjerama koje je poduzimao režim. Ta je aktivnost bila izraz težnji mladog naraštaja da se zbace tuđinski, austrijski okovi, i nastavi život u slobodi.

Nastavni plan i program klasičnih gimnazija bio je nešto izmijenjen 1909. godine i otada je tjedni broj nastavnih sati za pojedine predmete izgledao ovako:[77]

Nastavni predmet:	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Ukupno
Vjeronauk	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Hrvatski jezik	4	4	3	2	2	2	2	3	22
Latinski jezik	7	6	6	5	5	5	5	5	44
Grčki jezik	—	—	4	4	5	5	4	5	27
Talijanski jezik	4	4	3	3	3	3	3	3	26
Njemački jezik	—	—	—	3	3	3	3	3	15
Povijest	—	2	—	—	3	3	3	—	11
Zemljopis	2	2	—	—	1	1	—	—	6
Povijest i zemljopis	—	—	3	3	—	—	—	3	9
Matematika	3	3	3	3	3	3	3	2	23
Prirodopis	2	2	—	—	2	2	—	—	8
Prirodopis, fizika i kemija	—	—	—	2	—	—	—	—	2
Fizika i kemija	—	—	2	—	—	—	3	3	8
Filozofska propedeutika	—	—	—	—	—	—	2	2	4
Kaligrafija	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Gimnastika	2	2	—	—	—	—	—	—	4
UKUPNO	27	27	28	29	29	29	30	31	230

Predavani su još crtanje, pjevanje, stenografija i gimnastika (od III. do VIII. raz.), ali kao slobodni, neobavezni predmeti.

Krajem šk. 1911/12. god. bilo je u Splitskoj gimnaziji 301 učenik,[78] razvrstanih u 12 odjeljenja. U nižim razredima (I—IV) bile su po dvije paralelke (a i b). U višim razredima nije bilo paralelki. U toj škol. godini ta je gimnazija imala i 9 hospitantkinja i to 4 u I, 3 u II, 1 u V. i 1 u VI. razredu.[79] Dubrovačka gimnazija imala je tada 274,[80] zadarska gimnazija 334, a zadarska Talijanska gimnazija 215

[76] Đuro Subotić, Jedna epizoda iz života naše omladine pred početak prvog svjetskog rata, Zadarska revija br. 2 (1966), 143.

[77] Program ć. k. velike gimnazije u Dubrovniku za škol. god. 1913/14., Dubrovnik 1914, 28.

[78] Program c. k. velike gimnazije u Spljetu za škol. god. 1911/12., Split 1912, 80.

[79] Isto, 75—79.

[80] V. bilj. 4, isto, 90.

učenika.[81] Krajem šk. 1912/13. god. bilo je u svih pet klasičnih gimnazija u Dalmaciji (u Kotoru, Dubrovniku, Splitu i dvjema u Zadru) — 1245 učenika. Tada je, u tim gimnazijama, bilo ukupno i 55 hospitantica.[82] Od toga broja učenika, po nacionalnom sastavu, 94,33% bili su Hrvati i Srbi, 4,21% Talijani i 1,46% ostali.[83]

Za vrijeme prvog svjetskog rata nastale su teške prilike i za dalmatinske klasične gimnazije. Mnogi su profesori i učenici bili pozvani u vojsku, a neki i internirani. Kotorska gimnazija, zbog blizine ratišta, nije u šk. 1914/15. god. ni bila otvorena. U njezinu zgradu uselila se austro-ugarska vojska. Đaci iz te gimnazije — u pretežnom broju — nastavili su školovanje u ostalim dalmatinskim gimnazijama, a profesori — oni koji nisu pozvani u vojsku — bili su dodijeljeni na rad drugim gimnazijama i ostalim srednjim školama u Dalmaciji da zamijene svoje mobilizirane kolege. Kotorska gimnazija bila je ponovno otvorena u šk. 1917/18. god. Našli su se tada u njoj i njezini »stari nastavnici osim onih koji su bili u vojsci«.[84] Od 38 maturanata u Splitskoj gimnaziji koliko ih je položilo maturu u šk. 1917/18. god., 14 je polagalo u izvanrednom roku,[85] jer su odmah zatim, kao vojni obveznici, bili pozvani u vojsku. U Dubrovačkoj gimnaziji krajem šk. 1917/18. god. bilo je 258 đaka. U VIII. razredu npr. od 24 redovna đaka samo ih je 9 ostalo u školi, 10 učenika je bilo u vojsci, a 5 učenika iz tog razreda bili su samo upisani, ali nisu imali mogućnosti da pohađaju nastavu.[86] U zadarskoj Hrvatskoj gimnaziji bilo je na kraju šk. 1917/18. god. 424, a u zadarskoj Talijanskoj gimnaziji 144 učenika.[87] Taj omjer broja učenika Hrvatske i Talijanske gimnazije u Zadru jasno je govorio koliko je upadno u ovoj drugoj, iako od talijanaša uporno podržavanoj gimnaziji, opao broj đaka.

Pet klasičnih gimnazija u Dalmaciji do kraja prvog svjetskog rata (Dubrovačka se gimnazija u ratnim godinama počela pretvarati u realnu s klasičnim odjeljenjima) bilo je mnogo za ovu pokrajinu. Dalmacija je više trebala škole koje su davale realno i stručno obrazovanje, jer su ovo obrazovanje iziskivale potrebe njezina privrednog preobražaja i daljeg razvoja u novom vremenu. Klasične gimnazije su već po prirodi svoje odgojno-obrazovne strukture usmjeravale svoje abiturijente na studij humanističkih znanosti i kao takve bile su gotovo isključivo odgajalište humanističke inteligencije.

---

[81] V. bilj. 51, isto, 69.

[82] Juraj Božičević, Iz statistike srednjih škola u Dalmaciji, Nastavni vjesnik, sv. 10., knj. XXII, Zagreb lipanj 1914, 764.

[83] Isto, 767.

[84] V. bilj. 29, isto, 5.

[85] Spomenica ... (58), 110.

[86] V. bilj. 4, isto, 101.

[87] V. bilj. 51, isto, 79.

Realne gimnazije

Osnovna karakteristika realnih gimnazija, za razliku od klasičnih gimnazija, jest u tome što su one svojom programatskom strukturom više vezane za vrijeme u kojem djeluju i usmjerene pretežno na podavanje takozvanih realija kao što su npr. prirodopis, fizika, kemija, matematika i geometrija. Prve takve gimnazije u Dalmaciji otvorene su kao niže gimnazije i to u Šibeniku, Korčuli i u Kotoru.

Šibenska niža realna gimnazija imala je u školskoj 1872/73. godini 50 učenika, od kojih 23 u I, 13 u II, 5 u III. i 9 u IV. razredu.[88] I u prethodnih osam godina njezina postojanja broj đaka u njoj bio je stalno malen — prosječno 50 u sva četiri razreda.[89] Pošto se nastava vršila na talijanskom jeziku, sigurno je da je ovaj jezik bio velika prepreka, koja je onemogućavala širi interes svršenih osnovškolaca za upis u ovu gimnaziju. Borba za njezino ponarođenje vodila se naročito snažno u 1871. godini, kad je bilo odobreno da se neki predmeti predavaju i hrvatskim jezikom. Videći otpore da se ta gimnazija potpuno ponarodi, šibenski narodnjaci su radije bili za to da se ona ukine i umjesto nje otvori građanska škola sa hrvatskim nastavnim jezikom. Tako je i učinjeno. Šibensko općinsko vijeće, u kojem su narodnjaci od 1873. imali većinu, izjasnilo se 1874. za ukidanje te niže realne gimnazije, i ona je 1875. godine bila ukinuta. Njezin zadnji direktor bio je Lovro Borčić,[90] koji je inače, po svojoj političkoj pripadnosti, bio narodnjak.

Niža realna gimnazija u Korčuli, također s talijanskim nastavnim jezikom, bila je — iz istog razloga kao i šibenska — ukinuta 1877. godine[91] i zamijenjena građanskom školom.

U Kotoru je niža realna gimnazija, počev od šk. 1872/73. god., počela prerastati u potpunu, osmorazrednu gimnaziju. U šk. 1875/76. god. imala je svih osam razreda. Ona je po svom ustrojstvu bila specijalno organizirana gimnazija. Njezini niži razredi (I—IV) radili su po programu realnih gimnazija, a viši razredi (V—VIII) po programu klasičnih gimnazija. Direktor ove gimnazije, Luko Zore, pisao je da tako organizirana gimnazija ima više smisla nego čisto realna ili čisto klasična gimnazija, jer se u takvoj gimnaziji ne odgaja jednostrano, već i »humanistično i realistično«[92] Organiziranost te gimnazije kao realne i klasične bila je naglašavana i u naslovu njezinih tiskanih godišnjih izvještaja. U šk. 1876/77. god. bilo je u ovoj gim-

[88] Primo programma dell' i. r. ginnasio reale inferiore di Sebenico alla fine dell' anno scolastico 1872/77., Spalato 1873, 98.

[89] Isto, 49.

[90] Dušan Berić, Školstvo Šibenika i njegove okolice u prošlosti (1420—1921), Split 1964, 42.

[91] Vinko Foretić, Iz narodnog preporoda na Korčuli od 1860. g. i dalje, č. »Dubrovnik« br. 3—4, Dubrovnik 1962, 51.

[92] Prvi program c. k. realnog i velikog gimnazija u Kotoru škol. godine 1872/73., Dubrovnik 1873, 65.

naziji 116 učenika i to: 32 u I, 17 u II, 28 u III, 11 u IV, 11 u V, 10 u VI, 2 u VII. i 5 u VIII. razredu.[93] Kako je vidljivo, broj učenika u višim, klasičnim razredima bio je veoma malen — usve 28, dakle za tri puta manji od broja u nižim, realnim razredima. Odlukom bečkog Ministarstva za bogoštovlje i nastavu od 25. srpnja 1880. god., Kotorska gimnazija u cjelini je pretvorena u »čistu klasičnu gimnaziju«.[94] Tako do kraja stoljeća nije više bilo u Dalmaciji ni jedne realne gimnazije.

Početkom 20. stoljeća šibenska općinska uprava, polazeći od toga da u Šibeniku nije bilo ni jedne srednje škole, uporno nastoji da se u tom gradu osnuje gimnazija. Napokon, bečko Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu donijelo je 1909. god. odluku da se u Šibeniku osnuje niža realka, koja je u listopadu iste godine i započela radom sa 75 đaka, upisanih u 2 odjeljenja I. razreda.[95] Šibenčani nisu bili zadovoljni takvom nižom srednjom školom, te su pravili pritisak na nadležne u Beču da dobiju potpunu realnu gimnaziju. Sredinom 1912. god. Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu odlučuje da Šibenska niža realka preraste u osmorazrednu reformnu realnu gimnaziju. To prerastanje započelo je u šk. 1913/14. god. kad je u ovoj gimnaziji otvoren V. razred. Tada je bilo u njoj ukupno 222 đaka i to 48 u I, 29 u IIa, 28 u IIb, 31 u III, 37 u IV, 23 u Va. i 26 u Vb. razredu.[96] O ustrojstvu te gimnazije saopćeno je u njezinu prvom tiskanom izvještaju slijedeće: »Reformna realna gimnazija je najmoderiji tip srednjih škola u Austriji. Niži stepen je realka, a viši gimnazija bez grčkog jezika. Apsolventima nižih razreda pružena je dakle mogućnost da nakon četiri godine srednjoškolskog nauka svoje dalje nauke po volji nastave ili pri kojoj drugoj višoj realci u čisto realističkom pravcu ili pri istome zavodu u humanističkom, jer nauka u latinskom jeziku, od petog razreda dalje, tako je intenzivna, da s obzirom na doba učenika i na već postignutu gramatičnu spremu iz modernih jezika, izvrši se u gornjim razredima potpuno gradivo više gimnazije. Grčki se klasici čitaju iz dobrih prijevoda preko satova modernih jezika, filozofska propedevtika predava se dvije zadnje godine, dok se prostoručno crtanje obligatno, opisna geometrija relativno obligatno uči do inclusive šestog razreda, tako da naobrazba, koju učenici dobiju u ovome zavodu, odgovara potpuno našem modernom vremenu.«[97]

Svršeni učenici Šibenske realne gimnazije mogli su nastaviti školovanje na pravnom, medicinskom, filozofskom i tehničkom fa-

[93] V. bilj. 1, isto, 63.

[94] Državna gimnazija u Kotoru. Izvještaj za škol. 1929/30. g., Kotor 1930, (»Kratka istorija gimnazije«), 4.

[95] D. Berić, n. d. 49.

[96] Prvi izvještaj ć. k. državne reformne realne gimnazije u Šibeniku šk. 1913/14. g., Šibenik 1914, 87.

[97] Isto, 63.

kultetu, kao i na tehničkoj visokoj školi, elektrotehničkom institutu i visokoj školi za obrađivanje tla. Jedino, ako su željeli studirati klasičnu filologiju, historiju i filozofiju na filozofskom fakultetu, ili ako su se željeli upisati na teološki fakultet, morali su polagati ispit iz grčkog jezika.[98] Prvi ispit zrelosti u Šibenskoj reformnoj realnoj gimnaziji održan je krajem šk. 1916/17. god. Broj učenika u ovoj gimnaziji za vrijeme prvog svjetskog rata bio je znatno opao. Na svršetku šk. 1917/18. god. bilo ih je 204 i to 42 u I, 38 u II, 25 u III, 29 u IV, 19 u V, 24 u VI, 12 u VII. i 15 u VIII. razredu. Početkom šk. 1918/19. god. upisalo se 225 đaka.[99]

U dalmatinskom novinstvu više je puta isticano da bi — u skladu s potrebama privrednog razvoja — u ovoj pokrajini trebalo biti više realnih nego klasičnih gimnazija. Dubrovčani su se npr. uoči prvog svjetskog rata najupornije zalagali da se u tamošnjoj klasičnoj gimnaziji omogući i realno obrazovanje. U tome su i uspjeli, te se dubrovačka gimnazija od šk. 1914/15. počela »postepeno pretvarati u realnu gimnaziju tipa A.[100] Bila je to u stvari klasična gimnazija s realnim odjeljenjima.

Realke

Realke su bile poseban tip srednjih škola, koje su se mogle organizirati kao niže i više. U ovom razdoblju — krajem 19. i početkom 20. stoljeća — u Dalmaciji su djelovale samo dvije realke: jedna u Zadru i jedna u Splitu.

Zadarska realka imala je 4 razreda i, prema tome, bila je niža realka. U njoj je u šk. 1877/78. god. bilo 55 učenika.[101] Školske 1894/95. god. imala je 65 đaka. Od tih 65 đaka 34 su imali očeve koji su, po svom zanimanju, bili činovnici i vojna lica, 13 kojima su očevi bili posjednici i privatnici, 17 kojima su očevi bili trgovci i obrtnici, 1 kojem je otac bio zemljoradnik i 1 kojem je otac bio bilježnik.[102] Nastavni jezik u Zadarskoj nižoj realci bio je talijanski. Svršeni učenici te realke nastavljali su školovanje u višim realkama u Splitu, u Trstu i u Roveretu, neki su odlazili u tršćansku Višu trgovačku akademiju, neki u Pomorsku akademiju u Rijeci, a neki i u razne vojne škole.[103] Godine 1896. zadarska trgovačko-obrtnička komora i zadarska općina pokrenule su pitanje da niža realka u Zadru preraste u višu realku. U tom smislu bilo je nastojanja i u 1907. i u 1908. god., da bi napokon 1909. god. bečko Ministarstvo za bogoštov-

[98] Isto, 63.
[99] D. Berić, n. d., 51.
[100] Program c. k. realne gimnazije u Dubrovniku za šk. g. 1914/15., Dubrovnik 1915, 5.
[101] V. bilj. 3, isto, sv. XI.
[102] Izvještaj o stanju pučkih učiona, učiteljišta i srednjih škola u Dalmaciji za učionsku 1894 95. g., Zadar 1896, 69.
[103] Ante Ströll, Nešto o realkama, NL br. 8 (1866), 2.

lje i nastavu donijelo odluku kojom udovoljava zahtjevu da se niža realka u Zadru postepeno pretvori u višu, počev od škol. 1909/10. godine. U šk. 1911/12. god. ta je realka imala svih 7 razreda. U vrijeme prerastanja te realke iz niže u višu njezin direktor je bio Marko Granić, a od 1912. god. Petar Nardelli.[104] Zadarski Hrvati i Srbi željeli su da pretvaranje niže u višu realku donese promjenu i u pogledu nastavnog jezika u njoj, tražeći dvojezično poučavanje — na hrvatskom i talijanskom. Ali, u tome nisu uspjeli; talijanski jezik je i dalje ostao nastavni jezik u toj školi.

Splitska realka bila je viša realka i kao takva imala je 7 razreda. U šk. 1874/75. god. bilo je u ovoj realci 138 đaka.[105] Nastava se održavala na talijanskom jeziku. Napokon, odlukom nadležnih faktora u Beču, počelo je u šk. 1880/81. godini ponarođivanje ove realke.[106] U šk. 1889/90. god. bilo je u njoj 116 učenika i to: 23 u I, 19 u II, 29 u III, 14 u IV, 13 u V, 13 u VI. i 5 u 7 VI. razredu.[107] Broj đaka u idućim godinama bio je u veoma uočljivom porastu. U šk. 1894/95. god. bilo je 242 učenika.[108] Školske 1899/1900. god. višu realku u Splitu pohađalo je 306 đaka i to: 44 u I, 47 u II, 48 u III, 31 u IVa, 27 u IVb, 44 u V, 33 u VI. i 32 u VII. razredu.[109] U šk. 1909/10. god. imala je 407 đaka, od kojih 390 redovnih i 17 privatista.[110] Do tada su ovu realku pohađali samo učenici, a od šk. god. mogle su je pohađati i učenice, ali samo kao hospitantkinje.

Krajem šk. 1912/13. god. u dalmatinskim višim realkama (zadarskoj i splitskoj) bilo je ukupno 608 đaka.[111] U Splitskoj višoj realci broj đaka i u ratnim godinama (1914—1918) bio je iznad 400. Odgojni rad u Zadarskoj i Splitskoj višoj realci znatno se razlikovao. Dok se u Zadarskoj višoj realci putem talijanskog jezika i talijanaškog utjecaja vršilo odnarođivanje naših učenika, dotle se u Splitskoj višoj realci, u kojoj se nastava održavala hrvatskim jezikom, djelovalo u nacionalnom, hrvatskom duhu i osmišljavanju potrebe zbližavanja jugoslavenskih naroda.

Pomorske škole

U gospodarskom životu Dalmacije pomorstvo je oduvijek imalo veliko značenje. Važnost obrazovanja u ovoj grani djelatnosti vazda

[104] Lj. Maštrović, n. d. (52), 509.
[105] Dušan Berić, Bivša velika realka u Splitu, Školski vjesnik br. 10, Split 1962, 27.
[106] Ivo Perić, Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860—1918, Zagreb 1974, 116.
[107] Godišnje izvješće c. k. velike realke u Spljetu za šk. god. 1889/90., Spljet 1890, 48.
[108] V. bilj. 106, isto, 128.
[109] Program c. k. velike realke u Spljetu za šk. 1899/1900. god., Spljet 1900, 35.
[110] Izvještaj c. k. velike realke u Spljetu za šk. g. 1909/10., Spljet 1910, 86.
[111] J. Božičević, n. d., 764.

se nametala svojom neophodnošću. Jer, rukovođenje brodom, pogotovo brodom duge plovidbe, i izvršavanje njegovih plovidbenih zadataka, zahtijeva poznavanje ne samo tehničkih znanja i vještina već i poznavanje geografije, astronomije, meteorologije, stranih jezika, prava i dr. Razvoj pomorstva krajem 19. stoljeća, kad se u nas sve više javljaju parobrodi koji postepeno istiskuju jedrenjake i iz duge i iz velike obalne plovidbe, zahtijevao je još šire pomorsko obrazovanje, što će doći do izražaja i u reformama ovog obrazovanja.

Godine 1874. djelovale su u Dalmaciji četiri pomorske škole i to u Splitu, Dubrovniku, Herceg-Novom i u Kotoru. Pomorska škola u Herceg-Novom, koja je bila utemeljena i »djelomično uzdržavana od legata Bošković—Đurović—Laketić«, prestala je radom 1875. god. »zbog nedostatka novčanih sredstava«.[112] Splitska pomorska škola, koja je imala malo đaka — u šk. 1877/78. god. samo 2 — bila je 1879. ukinuta.[113] Malen broj đaka bio je i u dubrovačkoj i u kotorskoj pomorskoj školi. U Dubrovniku je npr. Pomorska škola imala u šk. 1874/75. god. 17 učenika, u 1875/76. — 16, u 1876/77. — 10, u 1877/78. — 11 i u 1878/79. — 15.[114] U Kotoru je Pomorska škola u šk. 1874/75. god. imala 26 đaka,[115] ali je potom i u njoj broj đaka opadao. U šk. 1877/78. god. imala je samo 12 učenika.[116]

Do 1879. god. pomorske škole su trajale dvije godine. Tada je izvršena njihova reorganizacija i otada su trajale 3 godine. Dobile su i novi nastavni plan i program, u kojem su hrvatski jezik, njemački jezik i gimnastika tretirani kao neobavezni predmeti. Talijanski jezik ostao je i nadalje nastavni jezik u ovim školama.[117] Poslije te reorganizacije djelovale su u Dalmaciji samo dvije pomorske škole: u Dubrovniku i u Kotoru. Broj učenika u tim školama kretao se ovako:

Šk. godina:	Dubrovnik[118]:	Kotor[119]:
1879/80.	12	14
1884/85.	25	21
1889/90.	34	35
1894/95.	45	26

[112] Oliver Fijo, Prilozi poznavanju pomorskog školstva na našoj obali u XIX, stoljeću, Zagreb 1956, 23.

[113] Isto, 24.

[114] Primo programma dell' i. r. scuola nautica di Ragusa publicato per l' anno scolastico 1881/82., Ragusa 1882, 10.

[115] Miloš Š. Lipovac, Devedesetgodišnjica Nautičke škole u Kotoru, Izvještaj Drž. pom. — trg. akademije u Kotoru za šk. g. 1939/40., Kotor 1940, 11.

[116] Naredbeni list... (3), isto.

[117] O. Fijo, n. d., 25.

[118] Godišnji izvještaj Državne pomorsko-trgovačke akademije u Bakru, Državne pomorsko-trgovačke akademije u Dubrovniku i Državne pomorsko-trgovačke akademije u Kotoru za šk. g. 1937/34, Senj 1934, 50 i 51.

[119] M. Š. Lipovac, n. d., 11.

Kako je vidljivo, broj đaka u tim pomorskim školama počeo je rasti. A rastao je koliko zato što su to bile jedine dvije pomorske škole u Dalmaciji, toliko i zato što su se svršeni učenici tih škola prvenstveno zapošljavali na parobrodima, na kojima je plovidba bila lakša i sigurnija nego na jedrenjacima, a zarade veće. Krajem 1890. god. austrijska trgovačka mornarica imala je »ukupno 242 broda duge i velike obalne plovidbe«, među kojima su 154 bili jedrenjaci, a 88 parobrodi.[120] Dok su ti parobrodi bili izgrađeni ili u Trstu ili u brodogradilištima Engleske i Njemačke, jedrenjaci su pretežno bili izgrađeni u jadranskim brodogradilištima, pa prema tome i u brodogradilištima Dalmacije (u Gružu, Korčuli, Starom Gradu na Hvaru, Splitu, Trogiru, Zadru i dr.). Školsko obrazovanje brodograditelja nije još u to vrijeme bilo organizirano. Brodograđevni zanat naučio bi se radom u samom brodogradilištu, kroz samu praksu, bez izučavanja teorije. O tome je Oliver Fijo zapisao: »Stoljetno iskustvo i praksa, preneseno od oca na sina, stvorilo je dobre majstore, koji su po ondašnjem stepenu razvitka brodograđevne tehnike bili poznati i cijenjeni kao vrsni brodograditelji«.[121] Ni za pomorske strojare i radiotelegrafiste nije bilo stručnih škola. Ovi su, da bi im bilo priznato pravo obavljanja tog posla na brodovima, morali polagati stručni ispiti pred posebnom komisijom.

Početkom prosinca 1883. god. započeo je radom stalni pomorski tečaj pri osnovnoj školi u Silbi. Ovaj tečaj imao je zadatak da pripremi zainteresirane mladiće za ispite osposobljenja kako bi se lakše mogli zaposliti u pomorstvu. Tečaj je radio sve do 1907. godine. Prestao je tada radom zbog toga što nije više imao odgovarajućeg poučavatelja. Za cijelo vrijeme svog trajanja tečaj je bio uzdržavan financijskim sredstvima iz Pokrajinske školske zaklade,[122] iz koje su bile uzdržavane dalmatinske osnovne i građanske škole. Zbog toga je redovito, pri statističkom izvještavanju o ovim školama, spominjan i taj tečaj.

Narodnjaci su nastojali da se izvrši ponarođenje i pomorskih (nautičkih) škola, ali to nastojanje nailazilo je na snažan otpor ne samo autonomaša, već i Namjesništva, koje je zastupalo stavove bečke vlade. Obično se — u tom otporu i u sastavu da se talijanski jezik kao nastavni jezik i dalje zadrži u pomorskim školama — obrazlagalo da su svi nautički udžbenici pisani talijanskim jezikom, da su pomorski termini ponajviše talijanski i da je talijanski jezik u trgovačko-pomorskom prometu nužan.[123] Akcija koja je 1883. god. bila poduzeta sa ciljem da se u Dubrovačkoj pomorskoj školi uvede hrvatski kao nastavni jezik nije postigla uspjeh.[124] O ponarođivanju dubrovačke i

[120] O. Fijo, n. d., 42.
[121] Isto, 42.
[122] Isto, 33.
[123] V. bilj. 106, isto, 116.
[124] NL br. 92-b, g. 1883. (»Moreplovna učiona u Dubrovniku«), 1.

kotorske pomorske škole raspravljalo se u veljači 1895. god. i u Dalmatinskom saboru. Tada je specijalni saborski odbor od pet članova, kojem je bio na čelu Dušan Baljak, izvijestio zastupnike da je odbor općenito stao na stajalište »da onaj isti jezik, na kojem mladići primaju prvu pouku u osnovnim školama, mora da ostane kao naukovni i onda kad oni stupe u koji srednji zavod«.[125] U toku dalje saborske rasprave o tom pitanju bilo je i suprotnih mišljenja. Zastupnik Sava Bjelanović, podilazeći talijanašima, predlagao je da se uvede dvojezična pouka, a o čemu bi konkretno trebala »odlučiti pozvana školska vlast«.[126] Zastupnik Juraj Biankini pobijao je Bjelanovićev prijedlog i zalagao se za hrvatski jezik u cjelini, ističući da su na ovom jeziku nastali i prvi nautički udžbenici iz pera Jurja Carića.[127] U prilog potpunog ponarođenja izjasnio se i zastupnik Miho Klaić, koji je kazao: »Da naša mladež bude u svim školama odgojena u istom jeziku i tako steče od mladosti jedne jedinstvene misli koje su uvjet prvi jedinstva političkog, od potrebe je, da bude naš jezik i u nautičke škole uveden kao naukovni jezik«.[128] Na primjedbe da ima nekih stručnih pomorskih izraza za koje se »govori da su ih Genovezi uveli«, ti će izrazi — naglasio je Klaić — ostati i dalje, i to ne može biti razlog protiv uvođenja hrvatskog jezika u pomorske škole.

Većinom glasova tada je bilo zaključeno: da Dalmatinski sabor izražava želju »da se odredi da naukovni jezik na nautičkim školama bude naš jezik, naime jezik kojim se služi visoki Sabor«.[129] Bila je to, dakle, želja narodnih zastupnika, ali odluka o tom pitanju nije bila u njihovoj nadležnosti.

Dalji razvoj pomorstva i s ekonomskog i s tehničkog stajališta ukazivao je na potrebu i daljeg osuvremenjivanja pomorskog obrazovanja. Nastavni plan i program iz 1879. god., kao i trajanje školovanja, tada utvrđeni, nisu više odgovarali. Rad na novoj reorganizaciji pomorskih škola započeo je krajem 1894. i konačno dovršen 1897. god. pod rukovodstvom tadašnjeg nadzornika nautičkih škola u Austriji Eugena Đelčića, koji je imao sjedište pri pomorskoj upravi u Trstu.[130] Prema ovoj reorganizaciji nautičkih škola, školovanje u ovim školama trajalo je pet godina. Prve dvije godine učenja odvijale su se kroz takozvane pripravne razrede (I i II), koji su imali više općeobrazovni karakter, a ostale tri godine učenja obuhvaćale su prave nautičke razrede (I, II i III), u kojima su bili više zastupljeni stručni predmeti.

Tom prilikom, s obzirom na nautičke škole u Dalmaciji, bilo je predviđeno da se hrvatski jezik uči kao obavezan predmet u svim

[125] Izvj. DS, XXX, Zadar 1895., 455.
[126] Isto, 456,
[127] Isto, 458.
[128] Isto, 459.
[129] Isto, 465.
[130] Božo Cvjetković, Život i rad Eugena Gelcicha, Izvještaj ć. k. nautičke škole u Dubrovniku za šk. g. 1909/10., Dubrovnik 1910, 5.

odjeljenjima tih škola i da bude »nastavni jezik u oba pripravna razreda«.[131] Znajući da će takvo rješenje jezičnog pitanja u dalmatinskim pomorskim školama izazvati nezadovoljstvo u Dalmaciji, budući da se željelo i očekivalo potpuno ponarođenje tih škola, u Beču je 29. kolovoza 1897. odlučeno da to pitanje bude ovako riješeno: da u pripravnim razredima za sve predmete ostane hrvatski kao nastavni jezik, a u nautičko-stručnim razredima da se održava dvojezična nastava i to na hrvatskom vjeronauk, povijest, hrvatski, njemački i engleski, a na talijanskom talijanski, nautika, nauka o parostroju, meteorologija, oceanografija, nauka o brodogradnji, pomorska manovra, pomorsko-trgovačko računovodstvo, oprema broda, matematika, kemija, zemljopis, te pomorsko i mjenbeno pravo.[132]

Očito je da je i u tako dvojezično organiziranoj nastavi u dalmatinskim pomorskim školama data veća važnost talijanskom jeziku. Ma da je i ta dvojezičnost bila značajan uspjeh, ona nije mogla zadovoljiti težnje naših ljudi. Dalmatinski Hrvati i Srbi nisu nikada bili protiv učenja talijanskog jezika kao obaveznog predmeta, ali su bili protiv toga da taj jezik ostane nastavni. Da je hrvatski jezik bio pogodan i za stručno-nautičku nastavu, pokazivao je primjer Pomorske škole u Bakru, u kojoj je ovaj jezik bio nastavni još od šk. 1876/77. godine.[133] Dalmacija je u mnogo čemu, pa tako i u jezičnom pogledu, zbog uvijek mogućih komplikacija na kojima je Beč zasnivao svoju politiku tlačenja i osporavanja nacionalnih prava potlačenih, bila zaista zemlja iznimaka. Videći u talijanaškom elementu najpouzdaniji oslonac na politiku kompliciranja prilika u Dalmaciji, Beč je štitio talijanaške interese koliko je to smatrao nužnim. Talijanaši su, dakako, bili protiv toga da hrvatski jezik zavlada i u pomorskim školama. Beč je svojim rješenjem jezičnog pitanja u tim školama učinio da hrvatski jezik ne zauzme ono mjesto koje ga prirodno pripada, pa je time na svoj način bio više na strani talijanaša. Takvo rješenje jezičnog pitanja u dalmatinskim pomorskim školama ostalo je sve do sloma habsburške Austrije.

Za upis u I. razred pripravnog tečaja pomorskih škola učenik je trebao imati svršenu osnovnu školu i navršenih 12 godina života.[134] Prema tome, đak je mogao završiti pomorsku školu tek po navršetku svoje 17. godine.

Tjedni broj nastavnih sati u dalmatinskim pomorskim školama (od 1897. god. dalje) izgledao je ovako:[135]

---

[131] O. Fijo, n. d., 28.

[132] V. bilj. 106, isto, 130.

[133] O. Fijo, n. d., 76.

[134] Osamnaesti program c. k. nautičke škole u Dubrovniku za šk. g. 1898/99., Dubrovnik 1899, 3.

[135] Isto, 23.

Pripravni razredi		Strukovni razredi		
I.	II.	I.	II.	III.
33	33	34	34	33

Broj đaka u obje dalmatinske pomorske škole (i u Dubrovniku i u Kotoru) bio je u stalnom porastu. U Dubrovačkoj pomorskoj školi u šk. 1900/1901. god. bilo je 32 učenika i to: u I. i II. pripravnom razredu po 10, u I. strukovnom razredu 4, u II. 5 i u III. 3. Po mjestu rođenja 21 đak bio je s područja dubrovačkog kotara, a ostalih 11 bili su s područja ostalih kotareva Dalmacije. 30 đaka imalo je materinski jezik hrvatski, 1 talijanski i 1 njemački.[136] U škol. 1902/03. god. ta je škola imala 38 đaka. Njihovi očevi, po zanimanju, bili su: petorica — činovnici, sedmorica — pomorski kapetani, tri — posjednici, tri — trgovci, šestorica — obrtnici, jedan — poslužnik, petorica — radninci. Osam učenika nije imalo oca.[137] U šk. 1909/10. god. Pomorska škola u Dubrovniku imala je 89 đaka (29 u I. pripravnom raz., 21 u II. pripr. raz., 10 u I. strukovnom raz., 13 u II. str. raz. i 16 u III. str. raz.). Po svom zanimanju očevi tih đaka bili su: 27 — činovnici, 13 — trgovci, 14 — pomorci, 10 — obrtnici, 12 — posjednici, 4 — poslužnici, 7 — radnici, 1 — kapelnik i 1 — odvjetnik.[138]

U Kotorskoj pomorskoj školi u šk. 1899/1900. god. bilo je 26 đaka.[139] Ta škola, »divno smještena u opširnim prostorijama«, stalno je preželjkivala veći »broj đaka koji bi podigli bokeljsku mornaricu do stepena koji joj se pristoji po naravnom njenom položaju«.[140] U šk. 1905/06. god. imala je osjetno povećan broj učenika, ukupno 56, i to 18 u I. pripr. raz., 14 u II. pripr. raz., 10 i I. str. raz., 9 u II. str. raz. i 5 u III. str. razredu. Po mjestu rođenja 35 đaka bilo je iz Boke, 16 iz ostalih kotareva Dalmacije i 5 iz drugih krajeva izvan Dalmacije. Po vjeri, 44 su bili katolici, 12 pravoslavni. Materinski jezik za 54 đaka bio je hrvatski ili srpski, za 2 talijanski.[141] Uoči prvog svjetskog rata, u šk. 1912/13. god., broj đaka u ovoj školi naglo je porastao. Tada je škola imala ukupno 141 učenika i to 49 u I. prip. raz., 34 u II. prip. raz., 28 u I str. raz., 16 u II. str. raz. i 14 u III. str. razredu. Po mjestu rođenja, 84 đaka bila su iz Boke, 32 iz ostalih kotareva Dalmacije.[142]

[136] Izvještaj c. k. nautičke škole u Dubrovniku za šk. g. 1900/1901., Dubrovnik 1901, 24.

[137] Izvjetaj c. k. nautičke škole u Dubrovniku za šk. g. 1902/03., Dubrovnik 1903, 41.

[138] Izvještaj ć. k. nautičke kole u Dubrovniku za šk. g. 1909/10., Dubrovnik 1910, 55.

[139] Pavo Radimiri, O postanku i razvitku c. k. nautičke škole u Kotoru, Program c. k. nautičke škole u Kotoru za šk. g. 1900/1901., Kotor 1901, 10.

[140] Isto, 11.

[141] Program c. k. nautičke škole u Kotoru za šk. 1904/05. g., Zadar 1905, 47 i 48.

[142] Program c. k. nautičke škole u Kotoru za šk. g. 1912/13., Kotor 1913., 45.

Pored teoretske nastave učenici pomorskih škola imali su i praktičnu obuku na brodu. Organiziranje učeničke pomorske prakse pričinjalo je ovim školama znatne teškoće. Od šk. 1908/09. god. pomorske škole su dobile školski brod, nazvan »Vila Velebita«. Bio je to divan mali čelični brod, tipa škune, s 2 jarbola, koji je, inicijativom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, korišten 1913. i 1914. god. i za znanstvena istraživanja, vršena tada pretežno uz otoke Hrvatskog primorja.[143] Svršeni učenici pomorskih škola zapošljavali su se kao kadeti na brodovima, da bi nakon određenog staža plovidbe sticali pravo na polaganje ispita za poručnika trgovačke mornarice, odnosno potom, opet nakon određenog staža plovidbe u tom časničkom svojstvu, sticali su pravo polaganje ispita za poručnika trgovačke mornarice, odnosno potom, opet nakon određenog staža plovidbe u tom časničkom svojstvu, sticali su pravo polaganja ispita za kapetana duge plovidbe. Pred ispitnim komisijama za ta zvanja, u vrijeme od 1874. do 1916. god., 2.227 pomoraca steklo je zvanje poručnika trgovačke mornarice, a 2.181 zvanje kapetana duge plovidbe.[144] Ti podaci odnose se na pomorce duž cijele istočnojadranske obale pod austrijskom vlašću.

Za vrijeme prvog svjetskog rata nastale su mnoge teškoće i u dalmatinskim pomorskim školama. Rad Pomorske škole u Kotoru bio je obustavljen šk. 1914/15., 1915/16. i 1916/17. god., a u njezinu zgradu uselila se austro-ugarska vojska. Nastavnici te škole »koji nijesu bili pozvani na vojnu dužnost, kao i neki učenici, nastaviše rad u Nautičkoj školi u Dubrovniku«.[145] I mnogi učenici bili su mobilizirani. Tako npr. u Pomorskoj školi u Dubrovniku mobilizirana su šk. 1914/15. god., 32 đaka, a isto toliko i u šk. 1915/16. godini.[146] Početkom listopada 1917. bila je otvorena Pomorska škola u Kotoru i u toj šk. 1917/18. god. imala je samo 2 pripravna i 1 strukovni razred. U I. pripr. razredu bilo je 57, u II prip. raz. 20 i u I. str. razredu 11, dakle, ukupno 88 učenika.[147] Broj đaka u Pomorskoj školi u Dubrovniku u tim ratnim godinama[148] kretao se ovako: 1914/15. — 167, 1915/16. — 191, 1916/17. — 177 i 1917/18. — 165.

S obzirom na velike pomorske tradicije dubrovačkog i bokokotorskog kraja, Dubrovnik i Kotor bili su i ostali najpogodnija sjedišta pomorskih škola. Iz ovih škola izlazio je vrstan kadar pomorskih stručnjaka.

---

[143] O. Fijo, n. d., 52.

[144] Isto, 64 i 65.

[145] M. Š. Lipovac, n. d., 6.

[146] Izvještaj c. k. nautičke škole u Dubrovniku za šk. 1914/15. i 1915/16. god, Dubrovnik 1916., 32 i 33.

[147] M. Š. Lipovac, n. d., 6 i 12.

[148] V. bilj. 118. isto, 51.

Muška preparandija u Arbanasima kraj Zadra — do 1871. pod privremenim, a od 1871. god. pod stalnim upraviteljstvom Stjepana Buzolića, istaknutog narodnjaka i pedagoga — uspješno je nastavljala radom. Kad je 14. svibnja 1869. god. bio donesen temeljni državni zakon o osnovnom školstvu, koji je modernizirao taj stupanj obrazovanja, ova je preparandija trajala dvije godine. Taj zakon je u čl. 28. određivao da obrazovanje učitelja traje četiri godine.[149] U Dalmaciji je, međutim, taj član preinačen pokrajinskim školskim zakonom od 29. prosinca 1871. i određeno da školovanje učitelja u ovoj pokrajini traje tri godine.[150] Već u školskoj 1871/72. godini postojao je u Muškoj preparandiji u Arbanasima i III. razred. Tad su ovu školu pohađala ukupno 33 učenika i to 12 u I, 16 u II. i 5 u III. razredu.[151] Za uspješno praćenje nastave u preparandiji bila je potrebna obrazovna predsprema na nivou tek uvedenih građanskih škola ili pak nižih razreda gimnazije. Među mladićima koji su željeli pohađati preparandiju bilo je malo s tom predspremom. Da bi se riješio taj problem, uveden je tzv. pripravni razred, u koji su primani učenici s uspješno završenom osnovnom školom i s navršenih 14 godina života. Pripravni razred u Muškoj preparandiji u Arbnasima otvoren je prvi put u šk. 1973/74. godini.[152] Većina učenika te preparandije primala je stipendiju i stanovala u internatu.

Upravitelj S. Buzolić, nošen željom da se unaprijedi rad u toj preparandiji, posjetio je u listopadu 1874. god. neke austrijske učiteljske škole (u Grazu, Beču i Troppau) i o tom svom putovanju, nakon povratka, podnio izvještaj Pokrajinskom školskom vijeću. U tom izvještaju on se zalagao da se u Muškoj preparandiji u Arbanasima uvede IV. razred, te da ova preparandija traje četiri godine kao i one u Austriji koje je posjetio, da se svake godine otvara pripravni razred, da se za rad u vježbaonici postave uzorni učitelji, da se nabave potrebna učila, da se učenicima preparandije dade i izobrazba koja će im omogućiti da budu narodni prosvjetitelji ne samo u kulturnom već i u gospodarskom pogledu, da se radni prostori u preparandiji prošire i da se učenicima koji se opredjeljuju za učiteljsko zvanje dodjeljuju veće stipendije. Neki od tih prijedloga ubrzo su i ostvareni, a neki su »morali dugo čekati na ostvarenje«.[153] Tako npr. IV. razred preparandije uveden je tek 1904. godine, što Buzolić nije dočekao.

---

[149] Ilija Dizdar, Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji, Zadar 1913, 22.

[150] Isto, 90.

[151] Dinko Foretić, Život i rad zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi, Učiteljska škola Zadar 1866—1956, Zadar 1956, 40.

[152] Isto, 43.

[153] Isto, 45 i 46.

Budući da su prema zakonskim propisima o osnovnom školstvu i ženska djeca bila obavezna da pohađaju osnovne škole, s tim da se njihovo poučavanje vrši odvojeno od muške djece, u posebnim ženskim osnovnim školama gdje je god to moguće, i da ih poučavaju učiteljice, postavljalo se pitanje i daljeg školovanja učiteljica na suvremenijoj osnovi. Temeljni zakon o osnovnom školstvu od 14. svibnja 1869. određivao je u čl. 26. da se školovanje učitelja vrši »u učiteljskim zavodima (preparandijama) odijeljenim po spolu pitomaca«.[154] U Dalmaciji je školovanje učiteljica započelo 1837. god. tečajem metodike u Splitu. Takav tečaj od 1860. god. djeluje i u Dubrovniku i to u sastavu privatne osnovne škole u samostanu dumana - »službenica milosrđa«. Ovaj tečaj od 1865. god. traje jednu, a od 1867. dvije godine. Bila je to već ženska učiteljska škola, koja je od 1869. prešla i na trogodišnje trajanje. Ženska učiteljska škola kod »službenica milosrđa« u Dubrovniku (Preparandio femminile presso le Ancele di carità in Ragusa) imala je stalno malen broj učenica. Tako npr. u šk. 1870/71. god. bilo je u toj školi samo 16 učenica u sva tri razreda. Nastojanjem pokrajinskog školskog vijeća, ta je škola od šk. 1870/71. god. prihvatila novi nastavni plan i program, a počela je otada primati i učenice drugih konfesija kao eksternistkinje. Od početka šk. 1873/74. god. dumne su se »usprotivile primanju eksternistkinja«,[155] te je to potaklo organe školske vlasti da porade na otvaranju druge, javne ženske učiteljske škole u Dalmaciji.

Nastojanje da se otvori novi i suvremeno organizirana ženska učiteljska škola polučilo je uspjeh. Naime, bečko Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu dalo je 19. prosinca 1874. god. svoj pristanak za ustanovljenje ženske učiteljske škole u Dalmaciji. Izgleda da se, u pogledu sjedišta ove preparandije, najozbiljnije mislilo na Makarsku, što dokazuje i činjenica da je 1. veljače 1875. god. u tom gradiću započeo radom pripravni razred kao temeljni početak te škole. No, u Makarskoj je odmah iskrslo više problema, koji su pokazivali da će se tu teško moći osigurati potrebni uvjeti za rad i razvoj ženske preparandije. Stoga je spomenuto Ministarstvo već 6. veljače 1875. god. zaključilo da se ženska učiteljska škola otvori u Dubrovniku i to u šk. 1875/76. god. s prvim razredom »i po sustavu muškog učiteljišta u Arbanasima kod Zadra, ali bez internata«.[156]

Pripravni razred u Makarskoj prestao je radom krajem rujna 1875. god. i učenice koje su ga s uspjehom završile nastavile su školovanje u prvom razredu Ženske preparandije u Dubrovniku. Ova preparandija, nakon objavljenih i provedenih upisa u pripravni i I.

---

[154] I. Dizdar, n. d., 22.

[155] Antun Ströll, Pučko školstvo u Dalmaciji od 1814. do 1900., Zadar 1900. 66.

[156] Prvi program c. k. ženskog učiteljišta u Dubrovniku koncem g. 1884/85., Dubrovnik 1885, 34.

razred, nakon imenovanja prvih nastavnika (Lovra Borčića, privremenog upravitelja, i Boža Korlaeta), nakon preuređenja privatne zgrade za potrebe škole, te nekih drugih organizacionih priprema do kraja 1875. god., započela je redovnim radom 3. siječnja 1876. god. U školi je — kao što je to bilo i u Muškoj preparandiji u Arbanasima — uvedeno dvojezično poučavanje. Prema odluci Pokrajinskog školskog vijeća od 5. siječnja 1876. god. talijanskim jezikom predavani su: talijanski jezik, zemljopis i prirodopis, a »ostali predmeti hrvatski«.[157] U toj prvoj godini rada bilo je upisano usve 35 učenica — 23 u pripravnom i 12 u I. razredu. U škol. 1877/78. god., kad je škola imala pored pripravnog i sva tri razreda, bilo je ukupno 80 učenica.[158] Uporedo s razvojem škole povećao se i broj nastavnog osoblja u njoj. Tako npr. u šk. 1877/78. god. imala je 10 stalnih nastavnika.

Kad je započela radom Ženska preparandija u Dubrovniku, dotadašnja ženska učiteljska škola kod Službenica milosrđa u istom gradu dobila je privatni karakter i kao takva nije se mogla održati; — prestala je radom krajem šk. 1879/80. godine.[159] Uporedo s borbom za ponarođenje dalmatinskog školstva više je puta isticana potreba da se izvrši potpuno ponarođenje i učiteljskih škola. Napokon, hrvatski jezik postao je nastavnim jezikom za sve predmete u Muškoj preparandiji u Arbanasima 1879. godine,[160] a u Ženskoj preparandiji u Dubrovniku godinu dana kasnije (1880.)[161] Talijanski i njemački jezik učili su se od 1880. kao obavezni predmeti u obje dalmatinske preparandije, a od 1884. — neobavezno.

Briga o djelovanju učiteljskih škola u Dalmaciji — Muške preparandije u Arbanasima i Ženske preparandije u Dubrovniku — bila je prilično osjetna od strane Pokrajinskog školskog vijeća, u kojem su glavnu riječ imali narodnjaci, i sa strane pokrajinskih školskih nadzornika. Jer, u kakvim uvjetima rade i kako rade te škole — to je bilo veoma važno pitanje. Važnost tog pitanja objasnio je naročito lijepo pokrajinski školski nadzornik Antun Ströll, koji je kazao: »Učiteljski zavodi mogu se dobro usporediti s rasadnicima; što su bolji rasadnici, to će bolje uspjeti i biline koje se iz njih presađuju«.[162] U obje preparandije radili su odlični nastavnici, koji su pretežno i sami potekli iz učiteljskih redova, nošeni ljubavlju prema svom zvanju i prema podmlatku koji se opredijelio za učiteljsko zvanje. Ilija Dizdar, koji je bio đak Muške preparandije u Arbanasima, poslije i njezin nastavnik, pisao je da »učitelje najbolje mogu

[157] Ivo Perić, Razvitak i djelovanje učiteljskih škola u Dalmaciji, Zbornik za historiju školstva i prosvjete br. 2, Zagreb 1965, 165.
[158] Isto, 165.
[159] Isto, 164.
[160] NL br. 69, g. 1879. (»Ukinuće utrakvizma u našem učiteljstvu«), 1.
[161] Prci program... (156), 42.
[162] A. Ströll, n. d., (155), 78.

odgojiti — učitelji«.[163] Pored općeobrazovnog i stručnog osposobljavanja đaka, budućih učitelja, mnogo se nastojalo da oni budu i oduševljeni rodoljubi. Odgoj rodoljuba naročito je bio zapažen u Muškoj preparandiji u Arbanasima, u toj školi koja je nastala u prvim godinama narodnog preporoda i u kojoj je Narodna stranka imala stalno jak utjecaj. Iako se đaci nisu smjeli baviti politikom, oni su se i te kako politički osjećali i mislili. Gotovo svi učenici Muške preparandije u Arbanasima, slijedeći primjer upravitelja Stjepana Buzolića i ostalih svojih nastavnika-narodnjakâ, čvrsto su stajali uz narodnjački politički program. Đaci nisu smjeli čitati političke listove, ali ta zabrana nije mogla spriječiti učenike Muške preparandije u Arbanasima da prate političku štampu. Njima je Juraj Biankini, urednik »Narodnog lista«, davao ovaj list besplatno i oni su ga redovito čitali.[164] Zadarski autonomaši pravili su razne neprilike đacima Muške preparandije u Arbanasima, čak su ih i fizički napadali. To je još više utjecalo na politiziranje ovih đaka, koji su u autonomaštvu vidjeli oslonce austrijske politike, te su gajili i antiaustrijska raspoloženja.

U vrijeme stranačkih sukoba između Hrvata i Srba, koji nisu služili interesima ni Hrvata ni Srba, već interesima Austrije, jer je ovoj najviše odgovaralo da se njezini podanici međusobno glože i u toj gložnji da troše svoje političke energije, đaci Muške preparandije u Arbanasima odgajani su u duhu hrvatsko-srpskog bratstva i jedinstva, pri čemu im je uvijek istican i ideal južnoslavenskog ujedinjenja. U tom pravcu naročito je djelovao upravitelj Stjepan Buzolić, o čemu svjedoči i njegov učenik, Petar Kuničić, koji je zapisao: »Jedna od najljepših kreposti Buzolićeve duše bila je ta što je vazda, i kao učitelj i kao građanin, a nada sve kao nadareni pjesnik, zagovarao bratsku slogu između Srba, Hrvata i Slovenaca (a i Bugara). On je bio uvjeren da će nas jedino bratska sloga spasiti, ujediniti i uskrisiti. To je vjerovanje neustrašivo širio i s mnoštvom pjesama javno ispovijedao, ne bojeći se ni groma ni pakla. Pri nekoj zabavi u zavodu još 1885. god. ja sam deklamovao pjesmu »Molitva jugoslavenskog rodoljuba« i kad sam, klečeći, izrekao: »Bože složi Srba i Hrvata, Bugarina i Slovenca brata!« — on je poskočio na popozornicu i žarko me poljubio govoreći: »Tako, sinci moji-«[165] Takav duh odgoja ostao je u toj školi i poslije prijevremenog Buzolićeva umirovljenja.

---

[163] Ilija Dizdar, Kratki pregled pučke nastave u Dalmaciji kroz minulih pet decenija, Jubilarni broj Narodnog lista (Il Nazionale) 1862—1912, Zadar 1912., 43.

[164] Petar Kuničić, Iz mojih »Uspomena«, Jubil. broj ... (163), 51.

[165] Petar Kuničić, Stjepan Buzolić, Učitelj u školi i u narodu br. 10, Dubrovnik 1930, 364.

Od 1875. do 1885. god. završilo je Mušku preparandiju u Arbanasima ukupno 148 đaka,[166] i to po godinama kako slijedi: 1874/5. — 9, 1875/76. — 15, 1876/77. — 15, 1877/78. — 19, 1878/79. — 13, 1879/80. — 15, 1880/81. — 11, 1881/82. — 9, 1882/83. — 11, 1883/84. — 15, 1884/85. — 16. U Ženskoj preparandiji u Dubrovniku, počev od šk. 1877/78. god. kad je održana prva matura, pa do zaključno šk. 1884/85. god. završila je ukupno 101 učenica. Među njima je 77 učenica primalo stipendije. Pobliži podaci o tim maturantkinjama govore da ih je, po mjestu rođenja, bilo 43 iz Dubrovnika, 7 iz ostalih mjesta dubrovačkog kotara, 7 iz kotara Kotor, 4 iz kotara Korčula, 13 iz kotara Hvar, 2 iz kotara Makarska, 9 iz Kotara Split, 5 iz kotara Šibenik, Knin i Sinj, 5 s područja kotara Zadar, te otoka Rab i Pag, 6 s Krka i Cresa. U učiteljsku službu stupilo je 76, a izvan službe ostalo je 25 svršenih učenica u tom razdoblju«.[167] Od 1877. god. novi upravitelj Ženske preparandije u Dubrovniku postao je Vinko Buzolić, dotadašnji upravitelj velike realke u Splitu.

U vremenu od šk. 1885/86. god. do zaključno šk. 1894/95. god., dakle kroz 10 godina, Mušku preparandiju u Arbanasima završavalo je prosječno 16 učenika godišnje.[168]. U tom istom desetljeću 125 učenica Ženske preparandije u Dubrovniku položilo je maturu. Od tog broja maturantica 96 je primalo stipendiju. Od tih 96 stipendistica 78 je ušlo u učiteljsku službu, a 18 ostalo izvan službe.[169] Pri Ženskoj preparandiji u Dubrovniku, počev od šk. 1886/87. god. održavani su redovito ispiti osposobljenja za učitelje osnovnih i građanskih škola i to dva puta godišnje: u studenom i u svibnju.[170] Te ispite pri ovoj školi polagale su ne samo učiteljice, bivše učenice ove škole, već i neki učitelji, bivši učenici Muške preparandije u Arbanasima, kao npr. Petar Kuničić i dr. Takvi ispiti održavani su redovito i pri Muškoj preparandiji u Arbanasima.

Nastavni plan i program u tim dvjema dalmatinskim preparandijama nije bio u svemu jednak. Postojale su razlike u broju sati za neke predmete u pojedinim razredima. Uz to, dok su učenici Muške preparandije u Arbanasima imali gospodarstvo kao poseban nastavni predmet, učenice Ženske preparandije u Dubrovniku imale su ženski ručni rad. I u jednoj i u drugoj preparandiji velika je pažnja posvećivana učenju pedagogije i metodike, a isto tako i praktičnom nastavnom radu u vježbaonici. Evo kako je izgledao nastavni plan Ženske preparandije u Dubrovniku u šk. 1894/95. godini[171]

[166] Učiteljska škola Zadar 1866—1956, Zadar 1956, 272 i 273.

[167] Prvi program ... (156), 50.

[168] V. bilj. 166, isto, 273 i 274.

[169] Drugi program c. k. ženskog učiteljišta u Dubrovniku koncem šk. g. 1894/95., Dubrovnik 1895, 91 i 92.

[170] Isto, 103.

[171] Isto, 64—70.

Obavezni predmeti:	Pripravni razred:	I. raz.	II. raz.	III. raz.
Vjeronauk	2	2	2	2
Hrvatski jezik	5	4	3	5
Zemljopis i povijest	2	—	—	—
Računstvo	5	—	—	—
Prirodoznanstvo	2	—	—	—
Ženski ručni rad	3	3	3	3
Pisanje	2	2	—	—
Prostoručno crtanje	2	2	2	2
Pjevanje	2	2	2	2
Zemljopis	—	2	2	1
Povijest	—	2	2	3
Računica i mjerstvo	—	4	3	—
Prirodopis i čuvanje zdravlja	—	2	2	—
Fizika	—	2	2	1
Gojitba i opća udžba	—	—	3	—
Priprava za didaktičku sposobnost	—	—	2	—
Posebna udžba	—	—	—	2
Vježbe za didaktičnu sposobnost	—	—	—	5
Matematika	—	—	—	3
Higijena i prirodopis	—	—	—	1
Neobavezni predmeti:				
Talijanski jezik	3	3	3	3
Njemački jezik	3	3	3	3
Guslanje	2	2	2	2

Potkraj 19. stoljeća broj đaka u Muškoj preparandiji u Arbanasima i u Ženskoj preparandiji u Dubrovniku bio je znatno porastao. Tako npr. u šk. 1896/97. god. bilo je u te dvije preparandije ukupno 238 učenika i učenica (u Arbanasima — 106, u Dubrovniku 133).[172] Većina đaka primala je stipendije, inače im školovanje ne bi bilo moguće. U Muškoj preparandiji u Arbanasima đaci su pretežno bili smješteni u internatu. Od 106 učenika te preparandije u šk. 1896/97. god. u internatu je stanovalo 77. Izvan internata bilo je dakle samo 29 đaka[173] i ovi su uglavnom bili iz Arbanasa ili iz Zadra, te im nije bilo potrebno da se odvajaju od svog roditeljskog doma. Pri Ženskoj preparandiji u Dubrovniku nije postojao internat. Uprava ove škole stalno je nastojala da se sagradi zgrada za internat, ali u tome nije uspjela, jer bečka vlada nije bila voljna da u tu svrhu dodijeli potrebna financijska sredstva. Upravitelj Ženske preparandije u Du-

[172] Izvještaj o stanju pučkih općenitih i građanskih učionica i učiteljišta u Dalmaciji za šk. g. 1896/97., Zadar 1898, 40.

[173] Isto, 43.

brovniku, u svom dopisu od 10. srpnja 1891., upućenom Pokrajinskom školskom vijeću, obrazlagao je neophodnost izgradnje internata i isticao da bi taj internat za učenice preparandije imao i jednu korist više — bio bi »drugom vježbaonicom za domaće poslove u širem obsegu«.[174]

Zbog toga što u Dubrovniku nije bilo internata »mnogi roditelji iz pokrajine« nisu ni slali »svoje kćeri na nauk u dubrovačko učiteljište.[175] Učenice Ženske preparandije u Dubrovniku, koje nisu imale nikoga svoga u ovom gradu kod koga bi mogle biti smještene, obično su nalazile smještaj kod dumana. Dumne su ih, dakako, držale u samostanskoj disciplini i izoliranosti od gradskog života, što je bilo štetno. Takva stega, a i prenaglašeni vjerski utjecaj na te učenice, izazivao je i javne kritike. Saborski zastupnik Jerko Machiedo, govoreći o potrebi gradnje internata za učenice Dubrovačke preparandije, upozoravao je da su te učenice pretežno smještene kod dumana, »dresirane i terorizirane bigotizmom jezuitskog ambienta, gdje biva u klici ubijena svaka radost za ovaj svijet, svako životno veselje«, a narušava se »i zdravlje«, to »najdragocjenije blago«.[176] Uzalud se nastojalo da se sagradi internat u Dubrovniku. Taj internat nije nikad sagrađen.

I školski prostor bio je velik problem dubrovačke Ženske preparandije. Najzad, ovaj problem je riješen izgradnjom velike, moderne školske zgrade, koja je dovršena i svečano predana na upotrebu 4. listopada 1901. god. Tom prilikom je pokrajinski školski nadzornik Antun Ströll rekao da je ta školska zgrada »prva državna zgrada, koja je u pokrajini bila naročito podignuta u nastavne svrhe«.[177] Ströllove riječi bile su na svoj način oštra kritika austrijskog režima, koji je u Dalmaciji do tada vladao kontinuirano punih 87 godina.

Krajem šk. 1901/02. god. bilo je u Muškoj preparandiji u Arbanasima i u Ženskoj preparandiji u Dubrovniku ukupno 213 učenika i učenica.[178] Evo kako izgleda pobliži uvid u to brojno stanje:

	Pripravni razred:	I. raz.	II. raz.	III. raz.	Svega
Arbanasi	25	19	27	21	92
Dubrovnik	23	25	29	44	121
UKUPNO	48	44	56	65	213

[174] Izvj. DS, XXVII, Zadar 1893., str. VI.
[175] Isto, str. VI.
[176] Govor zastupnika dra Jerka Machieda u sjednici 7. listopada 1909. Dalmatinskoga sabora o školskom pitanju, Split 1910, 8.
[177] Uspomena na svečani otvor i blagoslov nove zgrade ć. k. preparandije u Dubrovniku 4. oktobra 1901., Zadar 1901, 7.
[178] Izvještaj o stanju općih pučkih i građanskih škola i preparandija u Dalmaciji za šk. g. 1901/02., Zadar 1903, 37.

Od tih 213 učenika i učenica po nacionalnosti su 82,64% — Hrvati, 9,09% — Srbi, 3,31% — Talijani i 4,96% — pripadnici drugih naroda.[179] Đaci Muške preparandije u Arbanasima, po mjestu rođenja, bili su: 7 iz Arbanasa, 78 iz ostalih mjesta Dalmacije, 6 iz drugih pokrajina Austro-Ugarske i 3 iz drugih država.[180] Većina đaka obiju preparandija i u toj školskoj godini primala je stipendije, a neki su primali i pripomoći. Tako npr. 112 učenika dobivalo je stipendije u ukupnom iznosu od 15.566 kruna, dok je 27 đaka dobivalo pripomoći u ukupnom iznosu od 1.834 krune.[181]

Težnja da i dalmatinske preparandije prijeđu s trogodišnjeg na četverogodišnje trajanje ostvarena je tek 1904. godine. Prvi razred, upisan u šk. 1904/05. god., radio je po nastavnom planu i programu četverogodišnje preparandije. Prva matura, nakon četverogodišnjeg školovanja u dalmatinskim preparandijama, održana je krajem školske 1907/08. godine.[182] Nastavni plan četverogodišnje Muške preparandije u Arbanasima u šk. 1909/10. god. izgledao je ovako:[183]

Obavezni predmeti:	Pripr. raz.	I. r.	II. r.	III. r.	IV. r.
Vjeronauk	2	2	2	2	2
Pedagogija i praktične vježbe	—	—	2	5	9
Hrvatski jezik	8	4	4	4	4
Zemljopis i povijest	2	2	2	2	1
Nauk o domorodnom ustavu	—	2	2	2	1
Matematika i mjerstveno crtanje	3	4	3	2	2
Prirodopis	3	2	2	1	1
Fizika	3	2	2	2	1
Gospodarstvo	—	—	—	2	2
Kaligrafija	2	1	—	—	—
Crtanje prostom rukom	3	2	2	2	1
Opća nauka o glazbi i pjevanju	—	1	1	—	—
Pjevanje	1	—	—	2	2
Pouka o violini	2	2	2	1	1
Glasoviranje	—	2	2	—	—
Orguljanje	—	—	—	2	2
Gimnastika	2	2	2	1	1
Neobavezni predmeti:					
Talijanski jezik	2	3	3	2	2
Njemački jezik	3	3	—	—	—
Arbanaški jezik	3	—	—	—	—

[179] Isto, 38.
[180] Isto, 39.
[181] Isto, 44.
[182] D. Foretić, n. d., 54.
[183] Isto, 56.

Muška preparandija u Arbanasima krajem šk. 1909/10. god. imala je 143 đaka. Po mjestu rođenja 14 ih je bilo iz Arbanasa, 9 iz Zadra, 109 iz ostalih mjesta Dalmacije, 8 iz Istre, 1 iz Tirola, 1 iz Hercegovine i 1 iz druge države. Materinski jezik đaka bio je za 129 — hrvatski, za 13 — arbanaški i za jednog — njemački.[184] U Ženskoj preparandiji u Dubrovniku bilo je krajem te šk. godine 235 učenica.[185]

Školska pravila za učenike preparandija — po disciplinskim mjerama sputavanja — bila su slična školskim pravilima koja su vrijedila za učenike realki i gimnazija. Tako npr. pravilnik za učenice Ženske preparandije u Dubrovniku zabranjivao je tim učenicama da idu na »javne plesove i plesne zabave«, a isto tako strogo im je bilo zabranjeno da same »upriliče plesne zabave«. Učenice nisu mogle sudjelovati u izvođenju kazališnih predstava. U kazalište su mogle ići »samo u pratnji roditelja i njihovih zamjenika s dopustom glavara razreda«. Učenicima je bilo zabranjeno »da se nađu izvan svojeg stana poslije prve ure noći« osim u slučaju »prijeke nužde«. One nisu smjele da »među sobom« osnivaju kakva društva, niti »da pripadaju kao članovi ma kojemu društvu«. Nije im bilo dopušteno priređivanje »nikakvih ovacija bez privole upravitelja«, a nisu mogle »bez dopusta učiteljskog zbora« objavljivati ni »proizvode svoga uma«[186]. Razumije se, da su se i učenici preparandija odupirali takvoj stezi. I oni su, uoči prvog svjetskog rata, osnivali svoje omladinske organizacije i aktivno sudjelovali u svim manifestacijama onovremenog omladinskog pokreta. Pojedini učenici bili su povezani s omladinskim grupama i u banskoj Hrvatskoj (kao npr. Ante Čurin, učenik Muške preparandije u Arbanasima,[187] koji je sudjelovao i u organiziranju atentata na komesara Cuvaja).

Krajem šk. 1914/15. god. u Muškoj preparandiji u Arbanasima je 112 učenika, a u Ženskoj preparandiji u Dubrovniku 218 učenica.[188] Na kraju šk. 1916/17. god. brojno stanje đaka u tim preparandijama[189] bilo je nešto smanjeno i izgledalo je ovako:

	Prip. raz.	I. raz.	II. raz.	III. raz.	IV. raz.	Sv.
Arbanasi	14	23	20	20	29	106
Dubrovnik	48	43	41	40	38	210
UKUPNO	62	66	61	60	67	316

[184] I program ć. k. muškog preparandija u Arbanasima za šk. g. 1909/10., Zadar 1910, 49.

[185] V. bilj. 157; isto, 169.

[186] Pravilnik i unutarnji zavodski red za pitomce ć. k. preparandija u Dubrovniku, Dubrovnik 1909, 6 i 7.

[187] D. Foretić, n. d., 76.

[188] Glavni godišnji izvještaj o pučkom školstvu u Dalmaciji za god. 1915., Zadar 1916, 2.

[189] Glavni godišnji izvještaj o pučkom školstvu u Dalmaciji za god. 1917., Zadar 1918, 2.

Tokom prvog svjetskog rata bilo je raznih teškoća, koje su se odrazile i u radu obiju dalmatinskih preparandija. Neki nastavnici bili su pozvani u vojsku, a i popriličan broj đaka Muške preparandije u Arbanasima bio je mobiliziran i odveden na ratišta. Učenici su gajili u sebi antiaustrijska raspoloženja i priželjkivali slom Habsburške Monarhije. Bilo je i namjernog oštećivanja carevih slika u učionicama.[190]

Nekoliko dana prije sloma Austro-Ugarske, austro-ugarska vojska je zaposjela zgradu Ženske preparandije u Dubrovniku, pretvorivši je u svoju vojnu bolnicu za bolesne vojnike koji su se vraćali iz Albanije. Odmah nakon rasula Habsburške Monarhije skinut je austrijski grb sa zgrade te škole, i iznad ulaza u zgradu — kako je tada zapisao upravitelj škole — izvješena je »zastava ujedinjene i slobodne »Jugoslavije«.[191] Slom Austro-Ugarske izazvao je radost i u srcima nastavnika i učenika Muške preparandije u Arbanasima. Ali njihova je radost bila ubrzo pomućena, jer je talijanska vojska 4. studenog 1918. god. ušla u Zadar i okupirala ga. Dalji uvjeti za opstanak i rad Muške preparandije u Arbanasima bivali su sve teži i mučniji.[192] Ona je, poslije Rapallskog ugovora, morala iseliti iz te sredine, dobivši utočište prvo u Dubrovniku, a zatim u Šibeniku. U Šibeniku je nastavila radom kao Šibenska preparandija.

[190] V. bilj. 157, isto, 170.
[191] Isto, 170.
[192] D. Foretić, n. d., 60.

POSITION AND DEVELOPMENT OF SECONDARY SCHOOL EDUCATION IN DALMATIA AT THE END OF THE 19TH and THE BEGINNING OF THE 20 TH CENTURIES

Summary

Also the development of public instruction in Dalmatia under the Austrian rule was being impeded. Nevertheless, school education did develop even under such conditions. The author is concerned in the present article solely with grammar schools, nonclassical secondary schools, teacher's training schools and nautical academies existing in Dalmatia at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. In the mentioned period there operated in Dalmatia 4 grammar schools, 2 nonclassical grammar schools, 2 nonclassical secondary schools, s teachers' training schools, and 2 nautical academies. The autor will review the other secondary schools of the period and other forms of secondary aducation in Dalmatia on another occasion — in a subsequent article.

In the Dalmatien secondary schools there worked a number of most meritorious professors, who made a name for themselves by dint of their tehnical and pedagogical abilities, application and indomitable patriotism. Likewise the pupils of those Dalmatian secondary schools, although they were not allowwed to associate or be concerned with any public activities outside of school, would organize their own literary papers, visit national societies, read political journals, while on the eve of the First World War they would join in masses the youth movement of the time, wich declared itself against Austria and acted in favour of the establishment of an independent Yougoslav state.

The oppressive policy of Austria was ever present also in the Dalmatian secondary education trough the medium of antinational curricula and the imposed foreign Italian language. However, gradually, thanks to the political actions of our people and their stubborn fight against the denationalization of their young generations, the Croatian language commenced occupying that place which it merited also in the secondary schools. Out of the mentioned 12 secondary schools being described in the present article, 8 used as their teaching language Croatian, 2 used Italian, while in 2 schools two languages were employed — Croatian and Italian.

500-GODIŠNJICA SMRTI JURJA DALMATINCA
1475 — 1975